

Teknolojik Gelişme ve Üretim Süreçleri İlişkisine Teorik Bir Yaklaşım

İsmail Sarp Aykurt* - Fatma Pınar Arslan**

Öz

Kapitalist sistemin 20. yüzyılın son dönemlerinden itibaren ve özellikle post-Sovyet dönemde sermaye lehine ortaya çıkan olanaklar sayesinde, tarihsel ve “alışılmışın dışında” bir değişim ve dinamizm sürecinde olduğu iddia ediliyor. Kapitalist sistemin, teknolojik ilerlemeler ve üretim güçlerinin gelişimi ile koşut olarak ortaya çıkan enformasyon ve verideki büyük artış, otomasyon ve bilgisayarlaşma, gelişen iletişim ve dijitalleşme ile yeni medya araç ve teknikleri gibi gelişmelerle birlikte yeni bir tarihsel evrenin açılışını yaptığı iddiası, kapitalizmin sistem içi kriz döngülerinin üstünü örtecek ya da erteleyecek yeni bir ideolojik manevra olarak öne çıkmaktadır. Marksist ekonomi politik yaklaşım, teknolojik ilerlemeyi, üretim süreçlerinin bir parçası olarak görür ve bunun üretim sürecinin tamamına olan etkisini inceler. “Dördüncü sanayi devrimi” olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkan tam otomasyon, insansızlaştırma gibi eğilimlerin, sermaye birikiminin gereklerinden bağımsız olarak ortaya çıktığı söylenemez. Bu çalışma, Marksist ekonomi politik açıdan, teknolojik gelişmelerin kapitalist üretim ilişkileri üzerindeki etkilerinin kuramsal boyutunu tartışmakta ve konuya ilişkin kavram setlerini değerlendirmektedir. Bu bağlamda, teknolojik gelişme ve dijitalleşmenin üretim ilişkilerini kökünden değiştirdiği tezine karşı çıkılarak, maddi üretim alanında sermaye egemenliğinin yeniden üretimini merkeze alan kuramlar Marksist ekonomi politik açıdan ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Teknolojik gelişme, üretici güçler, dijitalleşme, Marksist ekonomi politik, sınıf mücadelesi*

A Theoretical Approach to the Relationship Between Technological Development and Production Processes

Abstract

The capitalist system is claimed to be in a historical and “extraordinary” process of change and dynamism since the late 20th century and especially in the post-Soviet period, by means of the opportunities that emerged in favor of capital. The claim that the capitalist system opened a new historical phase through developments, such as the great increase in the volume of information and data, automation and computerization, developing communication, digitalization, and new media tools and techniques that have emerged in parallel with the technological advances and the development of productive forces,

* Maltepe Üniversitesi Disiplinlerarası İletişim Bilimleri. E-posta: ismailsarpayk@gmail.com

ORCID No: 0000-0003-0142-0413

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. E-posta: arslanfp@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4596-165X

Makale gönderim ve kabul tarihi: 29.11.2021 - 14.03.2022

appears as a new ideological maneuver that will cover up or delay the intra-system crisis cycles of capitalism. The Marxist political economy approach interprets technological progress as a part of production processes and analyses its effects on the entire production process. Trends such as full automation and dehumanization that emerged in the period called the 'fourth industrial revolution' did not emerge independently of the requirements of capital accumulation. This study discusses the theoretical dimension of the effects of technological developments on capitalist relations of production from a Marxist political economy perspective and evaluates the related concepts. In this context, opposing the thesis that technological development and digitalization radically change the relations of production, theories that focus on the reproduction of capital dominance in the field of material production are discussed from a Marxist political economy perspective.

Keywords: *Technological development, productive forces, digitalization, Marxist political economy, class struggle*

“Sizin dönemin ruhu dediğiniz şey, dönemin egemenlerinin ruhundan başka bir şey değildir”
Goethe, *Faust*, 1. Perde

Giriş

1970’lerin ikinci yarısından itibaren reel (gerçekleşmiş) sosyalizmin dünya ölçeğinde gerilemesiyle başlayan süreçte, kapitalist sistem içerisinde teknolojik gelişmeyi merkeze alan ve toplumun gelişimini teknolojiyi temel alarak değerlendiren yaklaşımlar öne çıkmıştır. Bu yaklaşımlar, çoğu zaman kapitalizmin işlerliğinin devamını sağlamak ve teknolojinin sistem için sağlayacağı toplumsal meşruiyeti elde etmek amacıyla, emperyalist merkezler tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Teknoloji alanında sağlanan başarılar, kapitalist sistemde köklü bir değişimin gerçekleştiği iddiasına temel oluşturmuştur. Ancak, aradan geçen zamanda, kapitalist sistemin kendi içinde art arda krizler yaratmış olması, bu iddiaların geçerliliğini azaltmıştır.

Teknolojik gelişmenin tek başına kapitalist sistemin özünü değiştirip değiştiremeyeceği sorusu, kapitalist üretimin temelinde ne olduğu sorusuna verilecek yanıt ile ilişkilidir. Teknolojik gelişmenin sonuçları üzerine düşünceler birçok farklı yere odaklanarak, farklı analizler ve gelecek öngörülleri ortaya çıkarmışlardır. Bu değerlendirmelerin önemli bir kısmında, teknolojik gelişmelerin kapitalist üretim biçiminde niceliksel değil niteliksel bir sıçrama yarattığı iddia edilmiştir. Bu niteliksel sıçramanın, toplumsal kategorilerde de köklü değişiklikler yaratmasının kaçınılmaz olduğu öne sürülmektedir. Bu yazıda, öncelikle bu değerlendirmelerin detaylı bir özeti sunulmakta, bunların tarihsel gelişimi üzerine bilgi verilmektedir. Daha sonra ise yazarların bakış açılarıyla, Marksist görüşün bu konuya ilişkin yaklaşımı ele alınmaktadır.

Teknolojik Gelişmeye Farklı Yaklaşımlar

Teknolojik gelişme ile kapitalizmin dinamikleri arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki birkaç açıdan tarif edilebilir. Bunlardan ilki, 19. yüzyılda teknolojik değişimin, yeni tüzel formlara yol açarak kapitalizmin yapısını hangi yollardan

değiştirdiğiyle ilgilidir. Bir diğeri ise, bu yeni tüzel yapıların kimi kurumlar içerisinde örgütlü araştırma ve geliştirmenin gelişimine zemin oluşturmaları ve inovasyon sürecinin kendisinin niteliğini dönüştürmeye yardımcı olmasıdır. Sonuncu ilişki ise, teknolojik gelişmelerin dünya ekonomisinin bileşenleriyle girdiği etkileşimdir (Neal ve Williamson, 2021: 98).

Teknolojik gelişme, iktidarda bulunan sınıf adına sermaye için örgütlenen ve özel mülkiyet ile sermaye birikimine dayalı olan düzenin tahkim edilmesi açısından anlamlı olmakla birlikte, propaganda ve toplumsal denetimin sağlanması yönüyle de kullanışlıdır. Kısaca ve güncel olarak, sistemde üretkenlik artışının hem teknolojik gelişme hem de makineleşme ile sağlanıyor oluşu, toplumsal işbölümünü arttırmış ve derinleştirmiş; iktidarda bulunan burjuva sınıfı toplumsal denetimi sağlamak ve kâr maksimizasyonu ile sermaye birikimini güvence altına almak için yeni politikalar, kuramlar ve yaklaşımlar devreye sokmuştur.

Kapitalist üretimin teknolojik gelişme ile birlikte eriştiği farklı safhaların niceliksel değil niteliksel sıçramalar olarak kuramsallaştırıldığı, çeşitli araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir. “Çoğu zaman teknolojik bir yenilik sonucu kapitalizm biçim değiştirir gibi olduğunda, kapitalizmin artık ‘eski’ kapitalizm olmadığı ya da aşılmağa olduğu şeklindeki vurgularıyla geniş bir yelpaze çizen kuramsal açıklamalar hemen boy göstermeye başlamaktadır. Bu, yalnızca düne ait bir olgu değil, bugünün de bir gerçeği olarak karşımıza çıkmaktadır” (Kıyan, 2015: 27).

Diğer yandan, teknolojik gelişme ve kapitalist üretimin eriştiği safhalar tarihsel bir bakış açısıyla da değerlendirilebilir. Marksist iktisat kuramcısı Ernest Mandel, teknolojik gelişmeyi, “kapitalist üretim ve dağıtımın, ulaşım ve haberleşme dahil tüm alanlardaki temel tekniklerin köklü bir revizyonu” olarak ele alır (1991: 26) ve *Geç Kapitalizm* (2013) adlı eserinde yaptığı dönemlendirmede, “uzun dalgalar kuramı” olarak da bilinen yaklaşıma çağdaş bir yorum katarak, ekonomik ve politik süreçler üzerinde durur. Diğer taraftan Nikolay Kondratieff de benzer bir yaklaşımla, teknolojik ve sosyal gelişmelerin geri dönülmez süreçler olduğu sonucuna vararak kapitalizmin tarihsel gelişme merhalelerini dalgalar şeklinde açıklar. Buna göre günümüzde içinde bulunduğumuz dalga BİT (Bilgi ve İletişim teknolojisi) çağını açan 5. Kondratieff dalgasıdır (Freeman ve Louçâ, 2013: 389). Bu dalgalar, Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Kapitalist Gelişme Sürecinde Ortaya Çıkan Beş Kondratieff Dalgası

Patlama yılı ve ülke	Büyük gelişme dalgası	Çöküş yılı ve ülke
1771 İngiltere	Endüstri devrimi	1793 İngiltere
1829 Büyük Britanya	Demir yolu ve buhar çağı	1847 Büyük Britanya
1875 Büyük Britanya, Almanya, ABD	Demir ve ağır mühendislik çağı	1890-1893 Arjantin, Avustralya ve diğer ülkeler
1908 ABD	Otomobil, petrol, petrokimyasallar çağı	1929 ABD
1971 ABD	Bilgi ve dijital iletişim çağı	2000 ve 2007-2008 ABD

Bu gelişim aşamalarına bakıldığında, kapitalizm ile teknoloji arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu görülecektir. Öte yandan, “bilgi ve dijital iletişim çağı”¹ olarak tanımlanan bu “yeni kapitalizm” dalgasının devrimci bir yeni çağ başlatmadığı açıktır. Hatta bunun tam aksine kapitalizmin sabitleri değişmemekle birlikte, sistemin özellikle 70’li yıllardan sonra sermaye birikim döngüsünde yaşadığı yapısal kriz ve sıkışmaya verdiği “esnek üretim biçimi” yanıtı, aynı dönemde üretim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birleşmiş ve üretimin niteliği değişime uğramıştır. Kapitalizmin topyekûn aşınmaması için, tıkanan sistem özü korunmak koşuluyla ve fakat kabuğu değiştirilmek suretiyle aşılmıştır.

Belek’e göre (1993), söz konusu gelişmelerin kapitalizmin özünü değiştirmedeği açıktır. Teknolojik gelişme, içinde bulunulan sistemsel bunalımın aşılabilmesi açısından, zorunlu olarak gündeme gelmiştir. Üretim düzleminde artı-değer artışında tıkanıklık olarak ortaya çıkan bunalım, kapitalizmi “içgüdüsel” olarak artı-değeri arttıracak mekanizmaları geliştirmeye zorlamıştır. Teknolojik yenilenme, bunalımı aşma sürecinde en önemli bileşenlerden birini oluşturmakla beraber yeni üretim tekniklerinin geliştirilememesi durumunda bunalımın daha da derinleşmesi kaçınılmazdır (Belek, 1993: 136).

Bunlarla birlikte, yukarıda da bahsedildiği üzere kapitalizmin sıkışma momentlerine verdiği cevaplar azımsanacak ya da yadsınacak gibi durmamaktadır. Bu cevaplar, sistemin işleyişinin korunması için farklı saiklerle hazırlanmış ve ideolojik niteliği olan kapsamlı araçlardır. Unutulmamalıdır ki “teknolojik gelişme, sermayenin kendi ekonomik, politik ve ideolojik çıkarlarına göre yönlendirilmekte ve kapitalist teknoloji bu çıkarlara göre biçimlenmektedir” (Ansal, 1986).

Özoğlu’na göre (2019), üretici güçler ve üretim ilişkilerinin gittikçe genişleyen kapsamdaki etkileşimi neredeyse dünyanın yeniden tanımlanmasına dek götürülebilecek tartışmalara zemin sağlamıştır. Bu etkileşimin sınıfsallığının gizlendiği, tarihsel materyalizmin teknolojik belirlenimcilik ile gölgelendiği bir süreçte “sanayi-ötesi toplum”, “bilgi çağı”, ve hatta “post-kapitalizm” tanımlamaları kendilerini dönemin teknolojik ilerlemelerinin geniş kapsamlı devinimine dayandırmışlardır (Özoğlu, 2019: 87).

Tam da bununla paralel olacak şekilde, 1960’lı yıllardan itibaren çok sayıda yazar, teknolojik gelişmelere dayalı olarak yeni bir toplum modelinin ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmüşlerdir (Parlak, 2004). Bu yazarlar arasında özellikle Daniel Bell (1973), Alvin Toffler (2008) ve Peter Drucker’ın (1994) öne çıktığı söylenebilir. Öne sürülen tezlere göre, bu yeni toplumsal modelde egemen olan sınıflar, kurumlar, çalışma hayatı ve toplumların temel örgütlenme ilkeleri de değişmektedir.

Yukarıdaki tabloya bakılarak iddia edilecek olursa, bilgi ve enformasyon teknolojilerinde gözlemlenen gelişmelere referans verecek şekilde, kapitalist sistem içerisinde zamanla yeni bir toplum tipinin olgunlaştığı, post-kapitalist yeni bir tarihsel evrenin başladığı ya da teknik yapıdaki değişimlerin sınıfsal yapıları topyekûn değiştirdiği gibi

¹ Bilgi çağının bir “devrim” olduğunu söyleyen Amerikan burjuva, Citibank (Citicorp) Yönetim Kurulu eski başkanı Walter B. Wriston (1994), teknolojinin ve bilgi-iletişim devriminin ulusal ekonomi ve milli egemenlik gibi geleneksel kavramları yerle yeksan ettiğini ve yeni bir evrensel demokrasi düzeni inşa ettiğini öne sürmektedir.

teknolojik determinist² tez ve mitler ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Mandel ile Kondratieff, analizlerini Marksist perspektiften faydalananak yapmış olsalar da 60'lı yıllardan itibaren Marksist perspektife yabancı sayılabilecek birçok yeni ve kapitalizmde aşamacı (evreci/evrimci) düşünceyi temsil eden bir kuramcı kuşağının ortaya çıktığı ifade edilebilir. “Kuşkusuz bu anlayışların dayandığı bir ideolojik temel vardır. Özellikle 1960'lardan sonra Avrupa ve ABD'de yeni sol teoriler çıkış noktası olarak emek sermaye çelişkisinden kaynaklanan sınıf mücadelesini günümüz sorunlarında tayin edici bir öneme sahip olmadığını ileri sürüyor ve buna bağlı olarak birçok tanımlama yapıyordu” (Oğuz, 2001: 230).

Üretici güçlerde meydana gelen değişimler bir gerçek olmakla birlikte, bu esnada kapitalist birikimin temel işleyişinin korunması ve aradan geçen süreçte sistemin kendi iç çelişkilerinden kaynaklanan bir dizi krize sürüklenmesi teknolojik gelişmelerin “belirleyici” pozisyonunu gölgede bırakmıştır. Kimi Marksistler tarafından “geç burjuva ideolojisinin en açık hâliyle ortaya konuluşu” (Kumar, 2013: 16) olarak kabul gören bu durum, çeşitli isim ve başlıklarda görülebileceği gibi teknolojik fetişin post-Sovyet dönemde artan etkisiyle birlikte ortaya birbirinden farklı isimlerin kavramsallaştırdığı ancak biçimsel farklılıklarına karşın öz açısından aynı içerikle örülen, birbirleriyle ilişkili paradigmlar çıkarmıştır. Ortaya çıkan birçok kavram, sanayi toplumu tartışmalarına değdiği ölçüde, sanayi sonrası toplum ya da post-Fordist üretim tartışmalarını da tetiklemiş ve “sanayi sonrası toplum tezi enformasyon devrimi kuramına dönüşürken, anti-Marksizm de peşinden gitmiştir” (Witheyford-Dyer, 2004: 40).

Her ne kadar bu tanımlama ve kuramların ideolojik alt yapısını “tarihin sonunun geldiğini müjdeleyen” Francis Fukuyama (2011) ile “ideolojinin sonu”³ ve “siyasi görüşler stokunun tükenişi” iddiasıyla Daniel Bell (2013) sürüklemiş olsa da, bu ideolojik kurumsallaşmayı izleyen müdahaleler hız kesmeden devam etmiştir. Bell, daha da ileri giderek ortaya koyduğu tezlerini “toplumsal tahmin” çalışması olarak nitelendirip, geleceğe referans vererek sanayi sonrası toplum kuramlarının büyük kısmını “fütüroloji” başlığı altında merkezileştirmiştir (Kumar, 2013). Fukuyama ise çizdiği “iyimser evrimci” senaryoda tarihin motorunu susturup,⁴ sınıflar mücadelesinin nihayetine vardığını ilan ederek, “teknolojik gelişmenin, yine teknoloji tarafından yaratılan olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırmak için yeni imkânlar yaratacağını” (2011: 440) ileri sürmüştür.

Öte yandan, bu yoğun tartışmaları takip eden bir şekilde, Hakan Topates'in (2018) aktarımla, Peter F. Drucker'ın (1994) *Kapitalist Ötesi Toplum*'u, Andre

² Kavram setinin tartışılmasında İşaya Üşür'ün (2021: 62-63) yaklaşımı dikkate değerdir. Üşür, tartışmada teknolojik determinizmin Marksist olmayan varyantında iki başlık açar. Bunlardan ilki, teknolojinin teknik temelinin tüm toplumsal kurumları belirlediği (statik belirleyicilik) hipotezi iken, diğeri ise toplumsal değişmelerin ancak ve sadece teknolojikteki değişmeler ile belirlendiği (dinamik belirleyicilik) hipotezidir. Hiç kuşkusuz ki diğer bağımsız kategori ise üretim tarzına dayanan, tüm beşeri faaliyetlerde maddi üretimin yer aldığı Marksist varyanttır.

³ İdeolojinin sonunun ilanı tam olarak şu bağlama yerleşiyor: “İdeolojinin sonu emperyalizm ve ortaklıklarının siyasal, ekonomik, kültürel politika ve uygulamalarının ideolojik yapısını nötrleştirir, nesnellik ve yansızlık iddialarıyla insan ve doğa talanını meşrulaştırır”; bkz. Erdoğan (2000: 260).

⁴ Tülin Öngen'e göre (2014: 124), endüstri ötesi toplum yazarlarının büyük ölçüde benimsediği teknokratik tarih anlayışı, sınıftan bağımsız bir gelişme gösteren üretici güçlerin ve teknolojinin, toplumsal ilerlemenin motoru olduğu sonucuna varır. Özetle, sanayi sonrası toplum kuramlarının ilerleme barutu olarak kabul ettiği güç, teknolojiyenin fazlası değildir. Bu, Marksist materyalist tarih anlayışı ile taban tabana zıt bir eğilimdir.

Gorz'un (1986) şimdiki prekarya tartışmalarını da önceleyen "yeni proletarya-bilgi işçisi" çıkışı, Manuel Castells'in (2013) enformasyon toplumu çözümlemeleri, Jean Baudrillard'ın (2013) "simülasyon toplumu" tahayyülü ile Scott Lash ve John Urry'nin (1987) kapitalizmin gelişim evrelerini "örgütlü/örgütsüz" dikotomisi ile ele aldığı modelleme gibi bunlara eklenebilecek sayısız kuramsal yaklaşım, dijitalize olan kapitalizmin postmodern anlatı ile sunumuna olanak sağlamıştır. Genel olarak bu kuramlar, benzer içeriklerle tarihin seyrinin kapitalizmle sınırlı kalacak şekilde bir yol izlediğini aktarmış, yeni toplum yaklaşımlarını kapitalizmin kurallarına hapsedmiştir. Kuramlarda tarif edilen farklılıkların, Marksist anlamda "tarihin motoru olarak sınıf savaşımına" (Marx ve Engels, 2018) referans veren bir ilerleme fikrinden uzak bir şekilde, kapitalizm içerisinde "aşamacı" bir eğilimle ele alındığı söylenebilir.

Ayrıca Alvin Toffler'ın⁵ üçüncü dalga, Amittai Etzioni'nin modernlik sonrası çağ, George Lichtheim'in burjuva sonrası toplum, Herman Kahn'ın ekonomi sonrası toplum, Kenneth Boulding'in uygarlık sonrası toplum, Daniel Bell'in endüstri sonrası toplum, Paul Holmes'un kişisel hizmet toplumu, Ralf Dahrendorf'un hizmet sınıfı toplumu, Zbigniew Brzezinski'nin teknokratik çağ, Yoneji Masuda'nın enformasyon toplumu ve Drucker'ın bilgi toplumu adını verdiği bu yeni toplum tipinin en önemli kavramları veri, enformasyon ve bilgidir (Hazar, 2006: 17).⁶ 2000'li yıllarda ise yeni dönemi tanımlamak için "sanal toplum" (virtual economy), "dijital ekonomi" (digital economy), "enformasyon ekonomisi" (information economy) ve "yeni ekonomi" (new economy) gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır (Bozkurt, 2014).

Yukarıda geçenler arasından öne çıkan bir kuram olarak, fütürist Toffler'ın (2008) teknolojik belirleyicilik ile yaklaştığı ve *Üçüncü Dalga* olarak adlandırdığı çalışmasında ise üretim ile tüketimin rollerini yakınsayan ve entegre eden, tüketicinin de üreticileşmesi olarak adlandırılan, "üretici ile tüketici arasındaki tarihi engeli yıkacak ve yarının ekonomilerinde 'üreten tüketici'lerin yaygınlaşmasını sağlayacak" (Toffler, 2008: 17) diye tarif edilen ileri endüstriyel toplum ve bilgi merkezli teknolojik gelişim düzeyi, yeni bir sosyal olgu olmaktan öte, sermaye çıkarları gözetilerek ortaya konan ideolojik bir olgu olarak piyasaya sürülmüş ve aralıklarla da güncellenmiştir.⁷

Bunlarla birlikte, "bilgi toplumu kuramlarının en temel ve en önemli argümanlarından birisi kapitalizmin aşıldığı, sanayi ötesi yeni bir topluma geçildiği, sanayinin birincil olmaktan çıkarak onun yerini hizmet sektörünün aldığı, bu bağlamda bilgi toplumuna ulaşıldığı şeklindeki savunusudur" (Çakır, 2018: 101-102). Bilgi toplumu ve post-

⁵ Dyer-Witheford'un (2004: 41) yorumuyla Toffler, "Marksizmin yüksek teknoloji dünyasının gerçeğini kavramakta yetersiz, demode bir araç olduğuna ikna olmuş eski bir Marksisttir".

⁶ Başlıklar arttırılabilmekle birlikte sanayi sonrası ütopacılar denildiğinde akla gelen sağ ve görece "sol" denilebilecek okullara eğilmek de anılamdır. Marksist-Leninist fikirlerle bağları kalmamış Herbert Marcuse, Jürgen Habermas ve Murray Bookchin vb. isimlerle birlikte, "proletaryasız Marksizm" olarak kategorize edilebilecek, komünist toplumu reddeden Frankfurt Okulu bileşenleri ve aynı zamanda Frankel'e göre (1991: 28-30) sanayi sonrası kuramın sol kaynakları arasında yer alan Rudolf Bahro, Andre Gorz ve Barry Jones gibi isimler de bu tartışmalar içerisinde az ya da çok yer almışlardır. Bu listeye "kapitalizm eleştirisini reel sosyalizm eleştirisi ile birleştiren" çağdaş ütopacı Robert Havemann dahil edilebilir.

⁷ Toffler'in (2008) "Üçüncü Dalga" olarak adlandırdığı toplum yorumu "tek ve eşsiz" olmamakla birlikte konuya dair birçok 'gelişim aşamaları' odaklı kuramsal yaklaşım vardır. Marksist tarih anlayışı, soyutlama ve ideolojik konumlanış açısından bunlarla kıyaslanabilir olmasa da, diğerleri aynı kategoride değerlendirilebilir. Bir örnek vermek gerekirse, bunlardan birisi, Walt Whitman Rostow'un (1999) "iktisadi gelişmenin merhaleleri" yaklaşımıdır. Burada Rostow (1999) "ekonomik büyümenin aşamalarını aynı zamanda ilerlemenin de aşamaları olarak değerlendirir ve merhaleler, "geleneksel toplum, hazırlık aşaması, harekete geçme aşaması, olgunluk aşaması ve kitlesel tüketim/kitlesel tüketim çağı sonrası aşama" kategorileriyle teorileştirilir.

endüstriyelizm tartışmalarındaki derinleşme eğilimi de bu minvalde düşünüldüğünde dikkat çekicidir. Bu konuda da farklı örneklerle başvurmak faydalıdır.

Yine bu yaklaşımlardan bir tanesi olan ve fakat tersinden bir örnek olarak öne çıkan “*Teknopoli*” isimli kavramsallaştırmasında Neil Postman (2013), kültürün ve kültüre bağlı yaşam formlarının teknolojiye teslim olduğu bir toplum yaratır ve onu eleştirir. O, teknolojinin tahakkümünden memnun olmaz ve böyle bir ortamda “bilgi ile insan arasındaki bağın koptuğunun” altını çizer. “Teknopoli teknolojinin tanrılaşmasından ibarettir: Kültür, salahiyeti teknolojiye aramaktadır, doyumu teknolojiye bulmaktadır ve teknolojinin buyruğu altındadır” (2013: 73). Jacques Ellul’a göre (2003) ise “teknik ve teknoloji, sosyal, siyasal ve ekonomik yaşam üzerinde belirleyici, hegemonik bir unsur olarak” görülmektedir. Aynı zamanda Ellul, teknolojiye toplumsal yaşam üzerinde bir özerklik de atfederek, tekniğin yükselişini tarihsel bir bakış açısıyla anlatmayı dener (2003: 32-68). Öte yandan, teknolojiyi merkeze alan bir toplum kategorisi tahayyül eden ve buna yönelik teorik çalışmalar yapan toplam için şu hatırlatmayı öne çıkarmak gerekmektedir: “Teknoloji, tarihsiz, tarafsız ve toplumsallıktan uzak bir kavram olarak ele alınmaktadır. Üretim ilişkilerinden ve sınıflar arası mücadeleden ‘bağımsız’, toplumda egemen kapitalist üretim ilişkilerini yok sayan bir yaklaşım, teknolojiyi, toplumdaki bağlamına yerleştirmekten uzak kalmaktadır” (Yücesan-Özdemir, 2009: 48).

Teknoloji ve bilgi tartışmalarında önemli tarihsel referanslardan bir diğeri ise makineleşmeye bir tepki olarak işçiler tarafından örgütlenen Luddist hareket⁸ ve onun kökenleridir. “Kapitalizmin ilk yıllarında makineye ‘demir adam’ (iron man) denilmektedir” (Aydoğanoglu, 2010: 12). “Luddizmin ortaya çıkışının bugünkü adıyla tekstil sanayisinde olması gelişigüzel bir olay değildir. O zamanların en yaygın üretim alanı ve doğal olarak makinelerle ilk tanışan sanayi dalı tekstildir. Makineler zanaatkar ve işçilerin elinden hünerlerini aldıkça, bu büyük bir tepkiye, makine kırıcıları hareketine dönüşmüştür. Bu hareket, kırk yılı kapsayan dönemde, makine hangi üretim alanına girdiyse orada hemen ortaya çıkmıştır” (Yılmaz, 2005:4).

Günümüzde ise yine teknolojinin gündelik hayata etkisinin artışı ile birlikte bunun “teknoloji karşıtlığı” eksenine kayması Luddizm’in yeniden üretimine kapı aralamıştır, denebilir. Ancak arada birtakım farklılıklar izlenmektedir. Luddistler ve Yeni Luddistler arasındaki fark eylem tarzlarıdır. “Luddizm ve Yeni-Luddizm arasındaki geçiş; 18. yüzyıl üreticilerinin kızgınlığından, 20. yüzyılın tüketicilerinin hoşnutsuzluğuna doğru bir yönelim sergilemiştir. Yeni Luddizm’in inşa edildiği noktanın tüketim alışkanlıkları ve bu alışkanlıkların yarattığı yıkım üzerine olduğu görülmektedir” (Orhan ve Savuk, 2014: 14). Bu tartışmaların sona erdiği söylenemez, teknoloji karşıtlığıyla teknoloji merkezilik arasındaki gerilimli ilişkinin süreceği de öngörülebilir.⁹

⁸ Luddistler, isimlerini, 1770’lerden sonra yaşadığı düşünülen ve endüstriyel kapitalizme karşı dokuma tezgâhlarını kırarak mücadele eden dokuma işçisi Ned Ludd’tan almışlar ve 1800’lerin başında ‘makine kırıcılar’ olarak bilinmişlerdir; bu konuda bkz. Linebaugh (2014).

⁹ Bu konuda, teknoloji karşıtı düşünceleriyle ve yaptığı bombalı saldırılarla anılan eski akademisyen Ted Kaczynski incelenebilir. Çağdaş bir Luddist ya da anarşist olarak da nitelendirilebilen Kaczynski, kitabında (2019) Sanayi Devriminin sonuçlarının insanlık için felaket olduğunu yazar ve teknolojik sisteme karşı bir duruş çağrısında bulunur.

Öte yandan, “sanayi sonrası toplum ve post’lar çağı”¹⁰ tartışmalarında dikkati çeken bir diğer yön, ortaya konan yaklaşımların yeniden üretiminde gözlemlenen analogidir. Farklılıklar üzerinden tarif edilen ancak eklektik, lineer ve türdeş bir içeriğe sıkışan bu kuramsal yığın, genel olarak teknolojiye çubuk bükten bir eğilim taşımaktadır. Bu tartışmaların kalkış noktası kabul edilen yeni sanayi devrimiyle¹¹ başlayan dijital kapitalizm, iletişim/teknoloji ve sanayi sonrası/post-kapitalizm tartışmalarını detaylandırmak da mümkündür. Bu tartışmalar, birbirleriyle ilişki içerisinde oldukları kadar, toplumsal yapı ve sınıf, yeni toplumsal hareketler ya da çalışma rejimi ve emek tartışmaları vb. alanlarla da organik bir etkileşim içerisinde.

Bu bağlamda yeni kapitalizm ve dijital kapitalizm tartışmaları birbiri içerisinde eriyen bir görüntü vermekle birlikte tartışma sürmektedir. Bu tartışmalara da örnekler vermek olanaklıdır. Örneğin Paul Mason (2019) ve Jeremy Rifkin (2021) gibi entelektüeller, dijitalleşmenin kapitalizmin sınırlarını zorladığını ileri sürmekte ve “post-kapitalist” bir iktisadi toplumsal sistemin oluşmaya başladığını savunmaktadırlar (Akçoraoğlu, 2019: 528). Rifkin (2021), Batı toplumlarında 20. yüzyılın ortalarında başlayan ve 70’li yılların başına kadar devam eden süreçte iletişim, bilgi teknolojileri ve enerji gibi birçok başlıkta bir devrimin gerçekleştiğini ve bu durumun günümüzün dijital çağına kaynaklık ettiğini söylemiştir. Bir diğer entelektüel Mason (2019) ise değişimin merkezinde bilgi teknolojilerinin olduğunu ifade etmiş ancak bilgi teknolojisinin sistemde bir istikrar oluşturmaktan uzak kaldığını iddia ederek bu değişimin piyasa ve özel mülkiyeti alt-üst edecek bir potansiyel içerdiğini saptamıştır.

Genel bir toparlama yapılacak olursa, “dijital kapitalizm kavramı, bir yandan kapitalizmin yeni bir evresini ve yeniden yapılanmasını ifade ederken, diğer yandan dijital teknolojilerde meydana gelen dönüşümleri, yeni iletişim teknolojilerini, bilgisayar ve internet ağlarına dayanan yeni kapitalist dinamikleri ifade etmek için de kullanılmaktadır” (Sevgi, 2021: 16). Bununla birlikte “dijital ağ toplumunun yükselişi tarihsel bir çizgide incelendiğinde, gittikçe artan bir grafiğe sahipken, dijitalizm kendi çözüm önerilerinin yanı sıra, ortaya çıkardığı yeni sorunlarını da içeren, karışıklıklarla dolu ironik bir tarih yazmaktadır” (Demir, 2019: 507). “Kapitalizm giderek bireyin yaratıcı kapasitesinin ve dolayısıyla enformasyon üzerindeki kontrole dayanır hale geldikçe, enformasyon üretiminde rol alan bütün toplumsal kurumları harekete geçirmek zorunda kalır” (Mosco, 2015: 22).

Yukarıda tartışmalardan bağımsız olmamakla birlikte, enformasyon ve ağ toplumu tartışmalarında bir diğer önemli merkez ise hiç şüphesiz Castells’tir. Castells (2013) enformasyon toplumu çözümlemelerinde bu formun, kapitalizmin küresel zamanlarına özgü olduğunun altını çizmektedir. Ona göre, “kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla enformasyonelizmin yayılması küresel ölçekte birbirinden ayrılmaz süreçlerse de, toplumlar, tarihleri, kültürleri ve kurumlarının özgüllüklerine bağlı olarak bu tür

¹⁰ Çok popülerleşen ve kullanım sıklığı artan post-kapitalizm ve post-Marksizm haricinde, post-endüstriyalizm için bkz. İnal ve Yayla (2019); post-enformasyon için bkz. Gezmen (2019); post-dijitalizm için bkz. Demir (2019).

¹¹ “Yeni” olarak tanımlanan kapitalizmin, “insansız teknolojiler” adı altında endüstri 5.0 tartışmalarına girmiş olduğu gözlemlense de sistem, Vladimir İ. Lenin (2019) tarafından, serbest rekabetin yerini tekellerin egemenliğinin alması olarak değerlendirilmiş; en yüksek ve son aşama tekellerci kapitalizm (emperyalizm) olarak tarif edilmiştir. Alex Callinicos’a göre (2014: 19) ise “emperyalizm ne tarih öncesi politik bir biçim ne de bir devlet politikasıdır; ‘kapitalizmin gelişim sürecindeki özel bir aşama’ (bkz. Lenin, 2019) olarak değerlendirilmelidir”.

süreçlere farklı tepki vermişler, bu süreçlerde farklı tutumları benimsemişlerdir”¹² (2013: 24). Yine Castells’e göre, “internet hayatımızın dokusudur. Eğer bilgi teknolojisi, endüstriyel çağdaki elektriğin günümüzdeki eşdeğeri ise çağımızda internet, bilginin gücünü insan faaliyetinin tüm alanına dağıtma kabiliyeti nedeniyle hem elektrik şebekesine hem de elektrik motoruna benzetilebilir” (2020: 29). Castells, iletişim teknolojilerine büyük oranda çubuk bükten ve teknolojik araçları insan bedeninin bir uzantısı olarak gören Marshall McLuhan’ın (2012)¹³ “araç iletir” tezinden hareketle yorumladığı elektrik ışığının herhangi bir mesaj taşımamakla birlikte, insanların zamanla ve mekânla kurduğu ilişkiyi dönüştürdüğünü vurguladığı düşünceye atıfta bulunur (Özçetin, 2018: 246-47).

Bu notlarla birlikte, bir diğer önemli ve ilişkili tartışma başlığının ise “kapitalist proje” içerisinde kalan yeni toplum kuramlarıyla ilişkili “güvenlik, gözetim ve denetim” süreçleriyle angaje olduğunu teslim etmek gerekmektedir. Bu durum, kapitalist düzende yaşayan toplumun denetlenmesi fikrinin güncellenmesi sonucunu doğurmaktadır. Sanayi sonrası toplum ve teknoloji fikriyle birlikte ortaya yeni bir “teknolojik gözetim” eğiliminin çıktığı söylenebilir.

Bu yeni toplum tartışmalarının vardığı yeni sınırlarda, gözetim, gözetleme, denetim ve güvenlik anksiyetelerinin yer aldığı görülmektedir.¹⁴ Bunlara bazı örnekler verilebilir. Örneğin Armand Mattelart (2012) “güvenlik toplumu” olarak tarif ettiği yapının eleştirisini yapar. Mattelart, “yeni güvenlik düzeninin eleştirisi, yeni hegemonik projenin kurucu dogmalarına meydan okuduğunda anlaşılır olacaktır: Ağın tek taraflı yönetimi, enformasyonun, bilimin ve bilginin küresel ekonominin egemenleri tarafından patrimonyalleştirilmesi ya da özel mantığı benimseme, piyasa aktörlerinin teknik normları tanımlaması için kullanılan özel güç” (2012: 305) notunu düşerek yeni toplumun karşı karşıya kaldığı riskleri betimler. Bir diğer güncel yaklaşımda ise Shoshana Zuboff (2021) *Gözetleme Kapitalizmi Çağı* adıyla yaptığı çalışmada, “kapitalizmin bir zaman ve mekânda insanların gereksinimlerine karşılık olarak evrimleşeceğini” ve “yirminci yüzyılda şahlanan endüstriyel kapitalizmin doğaya diz çöktürdükten sonra, bugünün gözetleme kapitalizminin hedefinde insan doğası olduğunu” iddia eder. Teknolojik merkeziliğin sürdüğü ya da salt teknolojik gelişmelerle tarihin şekillendirilmeye çalışıldığı bir projede, teknolojik gözetim mekanizmalarının da toplumsal denetim amacıyla değerlendirilip, toplum üzerindeki kullanım pratiğinin artacağı hesaba katılmalıdır. Aynı zamanda bu, sanayi sonrası toplum ütopyalarıyla dolaımsız bir ilişki kurmaktadır.

¹² Castells’e göre (2013: 22-25), enformasyon toplumu ile enformasyonel toplum birbirinden farklıdır. Ona göre enformasyon toplumu, enformasyonun toplumdaki önemini vurgular ve bilginin iletilmesi anlamını taşıırken, enformasyonel terimi ise özgül bir toplumsal örgütlenme biçimi ve yeni tekno-ekonomik sistem, yani “enformasyonel kapitalizm” başlığı ile öne çıkmaktadır. Castells (2013) enformasyonelizmden bahsederken siyaseten zor olmasına karşın ulaşılmaz olmasa da, başarılıydı dnyanın çok farklı olacağını iddia ettiği “Gorbaçov perestroykasına” da atıfta bulunur ve “kapitalist perestroyka” başlığını kullanır.

¹³ McLuhan’a göre (2012) toplumsal değişimin motor gücü teknolojik gelişmedir. Forbes (1971: 7) ise bu perspektifi şöyle açıklamıştır: “Teknoloji, maddi değişimin ana kaynağı hâline gelmiştir ve böylece genel toplumsal dokunun örüntüsünü (pattern) belirler.”

¹⁴ “Marx için gözetim, kapitalist ekonominin hüküm sürdüğü ulus-devletlerde, egemen ideolojinin istemi doğrultusunda toplumun disipline edilebilmesinde önemli bir role sahiptir”; bkz. Sucu (2011: 127). Aynı zamanda son dönem tartışmalarda öne çıkan ve kapitalizme ilişkin kavramlar olduğu aşıkâr olan “panoptikon, sinoptikon ve omniptikon” yaklaşımları gibi “online” (çevrimiçi) gözetim modelleri de teknoloji ve toplum çerçevesi etrafında ele alınabilir.

Teknoloji, fütürizm, dijital kapitalizm ve toplumun re-organizasyonu tartışmalarında başa tutturulan konulardan biri de, hiç kuşkusuz ki sınıfsallık ve toplumsal sınıfların denetimi başlığıdır. Bu başlık, Marksist tartışmalar için de temel derecede önem taşır. Özellikle teknoloji, enformasyon ve bilgi toplumu analizlerine eşlik eden unsurların başında gelen, toplumsal sınıfların da bir dönüşüme tabi olduğu fikri, emperyalist merkezlerde ciddi prestij sahibi olmakla beraber, alıcı da bulmaktadır. Şöyle ki bu durum aynı zamanda bir “iktidar sorunu” olarak da anlam kazanmaktadır. İktidarın sınıfsal niteliğinin, teknolojinin de nasıl tanımlanacağına, kullanılacağına karar ve yön vereceği açıktır. “Tam da bu noktada, teknolojiyi bir mücadele alanı ve aracı olarak kavramsallaştırmak gerekir” (Yücesan-Özdemir, 2009: 49).

İktidarın burjuvazinin tekelinde olduğu durumda, teknolojiyi toplumsal gelişmenin motor gücü olarak merkeze alan teorilerin, sınıfı merkeze alan teorilerden ayırıp öne çıkarılacağı tahmin edilebilir. Çünkü “burjuva devlet iktidarı ve burjuva hükümetleri, geliştirilen tekniği ve bilimsel buluşları, genel olarak kitleleri, özel olarak emekçi kesimleri sermaye çıkarlarına bağlı tutmak üzere ve rıza üretimi araçları olarak kullanır” (Akdağ, 2021: 97).

Öte yandan başta söylendiği üzere bir denetim aracı olarak, post-endüstriyel toplumların anlaşılmasında sınıfın geçerli olmadığı ya da öneminin azaldığı konusundaki en güçlü argümanlar özellikle 1980’lerden sonra ortaya çıkmış, ‘sınıfın ölümü’ tezi, sosyolojik tartışmalarda daha kapsamlı bir yer edinmeye başlamıştır (Yanıklar, 2016: 31). Özetle yeni teorilerle birlikte sınıf kavramı da gözden düşürülmeye çalışılmıştır.¹⁵ 1960-1980 yılları arasında gerçekleşen bir dizi bilimsel ve teknolojik yenilik, yeni bir teknolojik devrim çağına yaşanmaya başladığını vurgularken, bu değişimin toplumu da yeniden yapılandığı ileri sürülmüştür ve bu birçok araştırmacının konusu haline gelmiştir (Timisi, 2003: 77).

Örnek vermek gerekirse, sınıfsallığın önemsizleştirildiği bu tezleri öne süren isimlerden birisi olan Drucker, bilgisayarlaşmanın metaların üretimi için gerekli zamanın kısalmasına neden olarak sınıfın önemini azalttığını,¹⁶ Toffler, yeni işçilerden oluşan bu sınıfın artık proletarya olarak değil, “cogniterya” olarak adlandırılması gerektiğini ilan etmiştir (Belek, 2013: 14-15). Ancak söylemek gerekir ki, “bilimsel teknik gelişme, söylendiğinin tersine sınıf mücadelesini durduran bir role sahip değildir. Kuşkusuz bilim ve tekniğin üretimi, kullanımı, denetimi tamamen sermayenin tekelinde iken sınıf mücadelesinin gelişmesini frenleyecek çeşitli argümanları kullanacakları açıktır. Ama bunlar, onu durduran bir neden olarak sayılamaz” (Oğuz, 2001: 179).

Marksizm’e göre ise teknolojik gelişme, kapitalizm için Marx ve Engels’in (2018) *Komünist Manifesto*’da işaret ettiği gibi “burjuva, üretim araçlarında sürekli kökten bir değişiklik yapmadan var olamaz” teziyle anlam kazanmaktadır. Buna göre, kapitalizmde teknoloji, hem süreklilik ve sürdürülebilirlik açısından hem de sistemin kamuoyu nezdindeki meşruiyeti ve iktidar ilişkileri açısından önemli bir başlıktır.

¹⁵ Konuya dair kitabında “ileri toplumların sınıf yapısını” araştıran Anthony Giddens (1999), Marksist yaklaşımları eleştirir ve sınıf teorisini farklı şekillerde tartışmayı dener.

¹⁶ Drucker, başka bir çalışmasında daha ileriye gider ve “topu topu bir avuç Stalinci dışında artık hiç kimse kurtuluş yolunun toplumdan geçtiğine inanmıyor. Toplum yoluyla gelen kurtuluş inancı, 18. yüzyılda gerçekleşen Aydınlanmadan sonra politika alanında egemen güç ve ana motor olmuştur” (2000: 5) ifadelerini kullanır.

Teknoloji, Marksizm'e göre üretici güçlerin ve sınıfsallığın bir unsuru olarak değerlendirilmesine rağmen, kapitalizmde sermaye birikimi ve sömürü ilişkilerinin derinleştirilmesi ve süreklileşmesi açısından anlam kazanmıştır. Bu bağlamda teknolojinin kapitalizmde bir dönüşümü tetiklediği doğru olduğu kadar, kapitalizmin de teknolojik gelişmelere yaslanarak bilinçli ve biçimsel değişimler yarattığı da bir gerçektir.¹⁷ Ancak burada eksik kalan ve çoğunlukla dikkatlerden kaçan nokta, kapitalizmdeki sınıfsal arka planın çoğu zaman ihmal edilmesi ve iktidardaki sınıf burjuvazinin düzeni restore etme kabiliyetinin küçümsemesidir.

Tartışmalarla ilişkili bir şekilde, konuya dair Marksist teknoloji ve sınıf/iktidar tahlilleri yapan ve sınıf kavramını kişisizleştiren yaklaşımlardan ayrı bir bağlama yerleşen güncel saptamalar da bulunmaktadır. Örneğin sınıfsal açıdan, Nick Dyer-Witheford (2019) çalışmalarında aktüel bir adlandırmayla "siber proletarya" terimini kullanırken, Ursula Huws (2018) ise "sibertarya" kavramını önermiştir. Dyer-Witheford'a göre, "şimdi proletarya, Marx'ın dönemindeki gibi emeğiyle yaşamak zorunda olan sınıfın iş ve iş dışı arasında sürekli bir gidiş gelişini ve işsizliğini, özünden ayrılmaz güvencesizliğini (precarity), yani küresel sibernetikle yeniden zirve yapan bir durumu işaret etmektedir" (2019: 23). Huws (2018) ise, "Marx tarafından kullanılan 'sınıf', 'meta' ve 'emek' terimlerini de kapsayan Marksizmin sabitlemiş kavramlarına yeni tanımlar bulmak gerek" notunu düşerek, yaptığı analizde kimi sosyalliklerin bazı yeni medya araçlarının (cep telefonu, tablet vb.) başat hâle gelmesiyle birlikte toplumsal hayatların dokusuna zarar verdiğini, piyasa tarafından sömürgeleştirilen bir gerçeklik yarattığını söylemektedir. Öte yandan, dijital teknoloji ve emek tartışmalarına çubuk bükten Huws (2018), kapitalist sömürü ağlarının dijital ekonomideki varlığını deşifre ederek, bu faaliyetlerin nasıl metalaştığını aktarmaktadır.

Detaylandırılacak olursa, teknolojik determinizm tartışmaları konusunda görüş bildiren bu yazarlardan Dyer-Witheford, daha önce yaptığı bir çalışmada (2004) ise Marksizmin tarihsel gelişiminde, teknolojik determinizm kavramının teknoloji ve toplum ilişkisi içerisinde ele alındığını vurgular. Dyer-Witheford (2004), Marx'ın kimi zaman "teknolojik determinist" olarak adlandırılmasının kökeninde, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti* eserinde geçen "el değirmeni feodal lordlu bir toplum yarattıysa, buharlı makine de sanayici kapitalist olan bir toplumu yaratacaktır" saptamasının öne çıkarıldığını ifade etmiştir (Dyer-Witheford, 2004: 59). Marx burada, teknolojiyi tarihsel ilerlemenin motor gücü olarak özneleştirip, ona öncelikli ve belirleyici bir rol atfetmez. O, teknolojiyi toplumdan ve üretim ilişkilerinden bağımsız değerlendirmedeği gibi, sınıfsal bir bağlamda kavrar ve kavramı, materyalist toplum ve tarih anlayışı içerisinde bir yere oturtur. Marx, teknolojinin kendisinin de bizzat toplumun içerisinde çıktığını ve üretim güçlerinin gelişim seviyesinin teknolojiye yön verdiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi tarafından tayin edildiği fikri geçerliliğini korumakla birlikte, teknolojik gelişmelerin temel dinamiğinin de üretim ve bölüşüm ilişkileri olduğu not edilmelidir. "Yaşamalarının toplumsal üretiminde, insanlar kendi iradelerinden bağımsız belirli ilişkilere,

¹⁷ Gamze Yücesan-Özdemir'in (2009: 49) "asıl olan, teknolojinin kendi mücadelesini nasıl verdiği değildir; mücadelenin nasıl bir teknoloji kullandığıdır" tespiti akıldta tutulmalıdır.

maddi üretici güçlerin gelişiminde belirli bir aşamaya denk düşen üretim ilişkilerine girerler” (Marx, 2011).

Bir diğer Marksist kökenli yaklaşımı geliştiren Otonomistlere¹⁸ göre ise “bilgi toplumu teorisyenlerinin ‘bolluk toplumu’, ‘emeğin gereksizleşmesi’ ve ‘boş zaman toplumu’ gibi vaatleri bütünüyle sahtedir, çünkü dijital teknolojiler sermayenin toplumsal ilişkileri içine yerleştirilmiştir” (Dyer-Witheford, 2004: 19). Buna göre, bilgi çağı, dijital kapitalizm vb. birçok isimle ifade edilen toplum tipleri ya da modern kapitalizm aşamalarının, tarihte ilerici bir rol üstlendiği ve toplumsal sorunların çözümü için somut bir seçenek hâline geldiği varsayımının bir kapitalist propaganda egzersizi olarak işlev gördüğü söylenebilir. Bilişsel kapitalist teoriye göre, “Bilişsel kapitalizme¹⁹ geçiş, endüstriyel kapitalizm içinde Fordizmden post-Fordizme geçiş sürecini temsil etmemekte, endüstriyel kapitalizmden bütünüyle kopuşu ve kapitalizmin bir üst aşamasına geçişi” anlatmaktadır (Moulier-Boutang, 2011: 47). Bununla birlikte Marksist araştırmacılar, kapitalizmin bilişsel çağa adım attığını fakat sistemin özünde yer alan emek sömürsünün sabit kaldığını vurgulamaktadır (Sevgi, 2021: 18). Bu noktada, altı çizilmesi gereken önemli hususlardan birini ise “bilişsel kapitalizme geçişin büyük ve köklü bir dönüşüm olarak algılanma(sı) ve 18. yüzyılda doğan politik iktisadın bu yeni kapitalizmle birlikte tarih olduğunun düşünülmesi” (Akçoraoğlu, 2019: 533) oluşturmaktadır.

Bu bağlamda Marksist görüş içinde, kimi farklılıklara rağmen, kapitalizmin yeni bir çehreye büründüğüne ilişkin söylemlerin ve buna ilişkin olarak ortaya atılan teorik yaklaşımların sistemin sürdürülebilirliği açısından bir propaganda değeri taşıdığı ve sistem aktörlerinin böylelikle, bir toplumsal meşruiyet arayışı içerisinde oldukları belirtilmektedir. “Marksist yazarlara göre, dijital kapitalizm kavramıyla, çoğunlukla teknolojik gelişmeler baz alınarak kapitalizm meşrulaştırılmakta, dijital kapitalist dönüşüme ilişkin iyimser ve umut verici söylemler ön plana çıkartılmaktadır” (Sevgi, 2021: 18).

Öte yandan, kimi kavramlaştırma denemelerinin de kronolojik olarak daha eski tarihlere referans verdiği ifade edilmelidir. Marksist kökenli bir isim olarak öne çıkan ancak daha sonra *Elveda Proletarya* isimli eserinde yaptığı analizlerinde, işçi sınıfının toplumsal ve tarihsel rolünü “sanayi sonrası proleterlerinin olmayan sınıfı” tahliliyle yok etmeye kadar götüren entelektüel Andre Gorz, Marksizm’den sanayi sonrası toplum teorilerine geçiş konusunda, yarattığı yeni tartışmalar açısından iyi bir örnek sayılabilir.

Gorz’a göre (1986: 74), “geleneksel işçi sınıfı, artık ayrıcalıklı bir azınlıktan başka bir şey olmamakla birlikte bugün nüfusun çoğunluğu, basit yardımcılık, vekillik, geçici işçilik ve memurluk, yarım günlük ücretli işçilik gibi görevleri üstlenen statüsüz ve sınıfsızların

¹⁸ Dyer-Witheford (2004: 95) Otonomist Marksizmin ilk çıkış noktası hakkında şöyle der: “Marx’ın yazılarından yola çıkar, yirminci yüzyılın başından itibaren, konsey komünizmi ve anarko-komünizmin belli akımları gibi, Rosa Luxemburg’un, George Lukacs’in, Karl Korsch’un ve Antonio Gramsci’nin ilk dönem yazılarındaki belli uğrakları içerir.” Öte yandan “benimsedikleri yöntemler ve sınıf mücadelesine, tarihe ve Marx’ın değer teorisine ilişkin görüşleri bakımından, Otonomist Marksizm ve bilişsel kapitalizm teorisyenleri birbirlerine benzer görüşlere sahiptirler” (Akçoraoğlu: 2019: 532).

¹⁹ Marksist akademisyen Christian Fuchs’un “ulusötesi bilgisel kapitalizm” teorisine göre, kapitalizmin çağdaş dönüşümünün yalnızca öznel (subjektif) bir değişimle (bilişsel kapitalizm) açıklamak doğru olmamakla beraber, bunu yalnızca teknolojik dönüşümün yarattığı nesnel/ objektif (dijital kapitalizm) bir olgu olarak düşünmek de yetersiz olacaktır. Bu konuda bkz. Fuchs (2014a).

oluşturduğu sanayi sonrası yeni-proletaryadır". Ona göre devrimci sınıf proletarya olmuştur. "(...) Sanayi sonrası yeni proletarya, Marx'a göre tarihsel bir görev üstlenmiş olan sınıftan temel bir biçimde farklıdır. Bunun nedeni, yeni proleterin var olan toplumdaki ve bunun evriminden bekleyecek hiçbir şeyi olmamasıdır" (1986: 78). Sonuç olarak, "sınıf tartışmaları açısından Gorz'un savı, 'tersyüz edilmiş bir teknolojiye, emek süreci fetişizmine ve bir üretim tarzının özünü, üretim ilişkilerinde yani sömürünün özgül biçiminde değil de teknik bir olgu olan çalışma sürecinde arama eğilimine dayanıyor" (Koşar, 2017: 39).

Son dönemde revaçta olan, Marksist olmayan başka bir kavramsallaştırma ise konuyu ele alan ilk isimlerden biri olan Guy Standing'in (2014) *Yeni Tehlikeli Sınıf* olarak öne çıkardığı "prekarya"²⁰ terimidir. Sistemsel dönüşüme bağlı olarak giderek sayıları artan ve tüm vasıflarına karşın asgari iş güvencesinden bile yoksun olan insanlardan oluşan bir 'anti-sınıf' olarak ortaya çıkarken; bir diğer kavram olan prekerleşmeyle (prekarizasyon) bireyin hem şahsi ve mesleki vasıflarının hiçleştirilmesi hem de geleceğinin belirsizleştirilmesi ifade edilmektedir (Vatansever, 2013: 7). Standing (2014) tarafından "küreselleşmenin çocuğu" olarak, homojenlikten uzak şekilde tarif edilen prekarya, kendisi için bir sınıf (class for itself) olmaktan ziyade henüz oluşum sürecindeki bir sınıf (class in the making) olarak ortaya konmaktadır. Precarious (güvencesiz) ve proletariat (proletarya) isimlerinin birleşmesiyle oluşan terim, 21. yüzyılın küresel emek piyasasındaki sınıf ilişkilerinin yeniden yorumu sonucunda gündeme gelmekle birlikte, "parçalı bir küresel sınıf görüntüsü gerçekliği" iddiasıyla öne çıkmıştır (Standing, 2014: 21).

Bir yandan da, "hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı sayısı günden güne artarken sanayi ve tarım alanında çalışan sayısının giderek azalması süreci literatürde sınıfların yok olduğu ve eski proletaryanın yerini prekaryanın aldığı şeklindeki teorik tartışmaları da beraberinde getirmiştir" (Çakır, 2018: 71). 1980 sonrasında oluşan yeni bir toplumsal sınıf yapısı iddiasıyla hareket eden Standing, bu yeni sınıfsal yapının yedi ögeden oluştuğunu öne sürdüğü çalışmasında, sınıfsal piramitte en aşağıdan teppeye doğru "lumpen prekarya, işsizler, prekarya, proletarya, profesyoneller, yöneticiler ve elitler/plütokrazi" şeklinde bir sıralama yapar. Standing ayrıca, en tepede yer alan plütokratların altında maaşlılar (salariat) dediği bir sınıfın da yer aldığını söylemektedir (Telek, 2020: 49). Öte yandan bu gelişmeler, teknolojiye ve sömürü açısından derinleştirilmiş yeni emek rejimlerinin cazibesine, kapitalist sınıf tarafından ölçüsüzce bükülen çubuğun kırılmasına yol açacak kadar ileri gitmiştir. Verili durum, değinildiği üzere ve Marksist anlamda endüstri devrimiyle ortaya çıkan sınıflar olan burjuvazi ve proletaryanın kimi ölçülerde buharlaşıp belirsizleştiği ve/veya önemini yitirdiği tezlerle zemin hazırlanmış; aynı zamanda sermaye sınıfı lehine yapılacak toplumsal düzenlemelerin de önünü açmıştır.

²⁰ Bu tartışmada Standing'in (2014) dışında, Ronaldo Munck (2013) ve Samir Amin'in (2009) görüşleri de incelenebilir. Munck (2013), Standing'in yaklaşımını eleştirir ve kavramı Avrupa merkezli bulurken; prekaryanın yeni bir sosyal özne ve tehlikeli bir sınıf olduğunu iddia etmenin cesaret isteyen bir yaklaşım olduğunu savunur. Amin (2009) ise prekaryayı nispeten düşük gelirli, hem geçici çalışma hem de ayrımcılığa maruz kalma konusunda potansiyel taşıyan, aynı zamanda da yüksek güvencesizlikle çalışan kentli işçiler olarak değerlendirir. Bunlara eklenebilecek isimlerden olan Noam Chomsky (2013) ise prekaryayı "toplumun çevresindeki belirsiz bir varoluş içinde yaşayan insanlar" olarak tanımlarken onun karşısına Citi Group'un Amerika'daki toplumsal eşitsizlik üzerine hazırladığı rapordaki ifadeyi kullanarak, "plutonomy" denilen lüks tüketime meyilli, varlıklı kesimi koyar.

Özellikle Sovyet deneyinin sonlandığı dönemin hemen sonrasında birçok “yeni ve Marksist olmayan” yaklaşım benzer içeriklerle ortaya çıkmıştır. Örneğin Amerikalı siyaset bilimci Seymour Martin Lipset’in öne sürdüğü yaklaşım gibi, “sınıf mücadelesinin gerilediği ve kızıl bayraksız, ideolojisiz bir mücadeleye dönüştüğü” iddiaları çoğalmış; bu tür içerikler farklı periyotlarda yeniden üretilmiştir (Dordick ve Wang, 1993).²¹

Bu tespitlerle ilişkili olarak, öne çıkan konulardan biri de sınıf kavramının devre dışı bırakılması uğraşısının ve “değişen sınıf yapısı” ile “teknolojik gelişme” tartışmalarının kesiştiği alanlardan olan toplumsal mobilizasyon ve dijital aktivizm başlığıdır. Örneğin “postendüstriyel topluma geçişle kapitalizmin eski biçiminin sona erdiğini savunan Elaine Touraine, Claus Offe, Alberto Melucci gibi düşünürler, bu yeni toplumda eski sınıfsal yapının çözüldüğünü, ‘yeni toplumsal hareketler’ çağının açıldığını dile getirmiştir” (Koşar, 2017: 40).

Touraine yeni toplumsal hareketleri, sanayi-sonrası toplum paradigmasına yerleştirir. (...) Touraine, bu yeni toplum tipini adlandırmak için ‘programlanmış toplum’ kavramını kullanmaktadır. Çünkü onun belki en temel niteliği, gelişim sürecinin, teknik bilginin önceden belirlenmiş sosyal ve ekonomik hedeflere sistemli uygulanmasıyla idare ediliyor oluşudur. (...) Ona göre, günümüzün toplumsal hareketleri yenidir, çünkü mücadelesi sanayi sonrası toplum tarafından açılan alanda gerçekleşmektedir. Bu artık devlet değil, sivil toplumdur (Ünal, 2018: 80-81).

Bu tarz yaklaşımlar, geleneksel işçi hareketlerindeki “işçi sınıfının ayrıcalıklı konumunun” askıya alındığı vurgusunu öne çıkarmakta, teknolojinin geleneksel aktivizmi dönüştürdüğünü öne sürmektedir. Bu durumun, sanayi sonrası toplum kuramları açısından anlam kazanabileceği ortada olmakla birlikte, çerçevelenen vurgunun “ortaya çıkan yeni toplumun yeni toplumsal hareketleri doğurduğu” tespiti olduğu da aşîkardır.

Charles Tilly (2008), buna ilişkin olarak, ABD ve başka yerlerdeki 1968 çatışmalarına verilen tepkilerin işçiler ve diğer sömürülen kesimler adına yürütülen “eski” toplumsal hareketlerin miadını doldurduğu fikrini doğurduğuna vurgu yapar. Öte yandan Tilly (2008) “pek çok gözlemciye göre otonomi, kendini ifade etme ve post-endüstriyel toplumun eleştirisine yönelen ‘yeni’ toplumsal hareketler eskilerinin yerini almıştır” yorumunu getirir.

Hem geleneksel aktivizm diyebileceğimiz bir formun başkalaşarak dijitalize olması hem de sınıf mücadelesinin dışına çıkılarak ‘değiştirme iradesinden yoksun’ bırakılan toplumsal hareketler, yerini “yeni toplumsal hareketler (YHT)” denilen bir sanayi-sonrası kavram ve eylem repertuvarına bırakmıştır. “Yeni toplumsal hareketler, sınıf mücadelesinin geriye düştüğü, yenildiği dönemlerde güçlenen, sınıf hareketinin bıraktığı boşluğu geçici olarak dolduran hareketlerdir; geçicidirler, çünkü merkezleş-

²¹ Post-Sovyet dönemde, SSCB’deki çözülmenin hemen ardından ortaya konan birçok tez komünist ideolojinin ve tarihin sonunun geldiğini öne sürmüş ve kapitalist ülkeler, “zafer” sarhoşluğuyla gelen liberal tezler yığınağına dönüşmüştür. Reel sosyalizmin çözülüşüyle teyakuzdan taarruza geçilen bu evrede, “Leninizmin tarihten silindiği” iddiaları artarken, Doğu Avrupa’da yaşanan “kapitalist restorasyonlarla” birlikte sermaye yeniden sınıfsal bir tahakküm inşasına girişmiştir. Konuya ilişkin olarak Hakan Yılmaz’ın derlediği kitap (1993) ile Ferenc Feher ve Agnes Heller’in çalışması (1995) incelenebilir.

tirdikleri sorunu sistem sınırları içinde çözmeyi amaçlarlar ve giderek sistem içi bir biçim olarak sönümlenirler” (Çoban, 2009: 25).

Yine Koşar’ın ifadeleriyle değinmek gerekirse, “bütün bu tespitler, 1970’lerde yükselen kadın, eşcinsel, çevre, nükleer karşıtlığı vb. hareketlere atıfla yapıyordu. ‘Yeni toplumsal hareketler’in ‘postendüstriyel toplum’un devindirici gücü olduğu, işçi sınıfı hareketinin ise geride kaldığı savunuluyordu. Bu yaklaşım 1990’lı yıllarda giderek kimlikçi paradigmayla birleşti” (2017: 40).

Bunların dışında, kapitalizmin yeni versiyonları tartışmalarından uzak olmayan ve yeni sayılabilecek bir kavrama daha değinmek gerekmektedir. Gelecek senaryoları²² üzerinde düşünen ve uzgörümler yoluyla geleceğe etkide bulunmaya ve yön vermeye çalışan bir alan olarak fütüroloji ya da “kapitalist gelecek”²³ üzerinde kafa yoran gelecek bilim (fütürizm),²⁴ dijital kapitalizm ve sanayi sonrası toplum tartışmalarında “geleceği tahmin ve öngörü yoluyla sömürgeleştirme, kontrol etme ve ehlileştirme dürtüsü” (Gidley, 2021: 58) hedefini gözetmektedir.

Fütüroloji çalışmaları, geleceği sermaye sınıfının çıkarları adına kontrol etmenin ve endüstrileşmenin geleceğine ilişkin düşünmenin yollarını ararken, yeni emek rejimleri çerçevesinde bilgi ve bilginin denetimi, yeni medya ve iletişim araçları, dijitalleşme vb. gibi gelişmeleri de izlemektedir. “Bu teknolojilerle birlikte gelecekle ilgili yapılan öngörüler geleceği hazırlıklı karşılamak kadar, geleceği yaratmak açısından da önem taşımaktadır. Ekonomik, sosyal ve teknik evrimin yönünü önceden görme amacı güden araştırmaların tümü olarak tanımlanabilen gelecek bilimi (fütüroloji) ilgi çekmektedir” (Serter, 1997: 206). Başka bir deyişle, “fütüroloji yani gelecek bilimi, gelecekte gerçekleşebilecek veya geleceğe dair bilimsel, teknolojik ve sosyolojik gelişmelerin olağan durumun şartları ve eğilimlerini temel alarak inceleyen ve tahminler yürüten bilim dalıdır” (Gidley, 2021). Buradaki temel eğilim ise geleceğin sermaye sınıfının çıkarları konusunda yapılandırılmasıyla sömürü düzeninin gelecekteki sürdürülebilirliğinin araçlarının şimdiden yaratılmasıdır.

Ancak çok açıktır ki, ortaya çıkmayı sürdüren ve kapitalizmin denetiminde piyasaya sürülen tüm bu kavram setlerinin, kapitalizmin özelliklerini homojen olarak gösteren, sistem içi arızı akımları (modaları) anlattığı söylenebilir. “Fikirler ve kategoriler, ifade ettikleri ilişkilerden daha ebedi değildir. Onlar tarihsel ve geçici ürünlerdir” (Marx, 2011). Yeniden altını çizmek gerekir, bu “tezlerin sosyal-siyasal sonuçlarına gelince bunlar

²² Jacques Attali, gelecek senaryosu hakkında şöyle söyler: “2050’de yeryüzünün neye benzeyeceği bugünden kararlaştırılıyor ve 2100’de ne olacağı da bugünden hazırlanıyor. Çocuklarımız ve torunlarımız yaşanabilir bir dünyada mı oturacaklar, yoksa bizi nefretle anarak bir cehennemin içinden mi geçecekler? Bunu bizim davranış tarzımız belirleyecek. Onlara katlanılabılır bir gezegen bırakmak için geleceği düşünme zahmetine girmemiz ve bu geleceğin nereden geldiğini, onu nasıl şekillendirebileceğimizi anlamamız gerekiyor. Bu mümkündür: Tarih, öngörmemize ve yönlendirmemize izin veren yasalara boyun eğdi” (2018: 11).

²³ Fütüristik bir bakış açısıyla, “21. yüzyılda teknolojinin ilerleme hızına bakıldığında, geleceğin tıp, iletişim ve ulaşımında önemli adımlar getireceği ve bununla birlikte, yaşanan ve yaşanacak tüm gelişmelerin çevre konularının gölgesinde kalacağı” iddia edilmektedir; bkz. Mahajan (2018: 160).

²⁴ Genel olarak “ütopik ve distopik” şekillerde ele alınan ve “kıyamet senaryoları ve kehanetler” ile desteklenen ‘gelecek tartışmaları’, iki şekilde merkezileşme eğilimi taşıyor. Bunlar, post-kapitalist dönemin, yapay zekaya teşne bir teknoloji toplumuna dönüşümü ile klasik kapitalizmden kimi başlıklarda “özerkleşmesi”, diğeri ise doğrudan belirtilmemesine karşın ve doğal olarak, “tarihin sonu” tezini de kapsayan bir içerikle örgütlenen “dünyanın sonu” (eskatolojik) varsayımdır. Örneğin Frase (2017) bunu fütürizm olarak görmeyip, gelecekteki siyasi çatışmalar arasındaki olasılıklar uzamının keşfi olarak açıklasa da, kapitalizm sonrası hayat için dört gelecek senaryosu çizmiştir. Frase, adeta *Komünist Manifesto*’nun girişine atıfla çalışmasına şöyle başlıyor: “Dünyada 21. yüzyılda iki hayalet geziniyor: Ekolojik felaket ve otomasyon hayaletleri” (2017: 7).

çatışmalı, çelişkili ve sınıf zeminli toplumsal ilişki biçimlerinin geçerliliğini yitirdiği noktasına ulaşmaktadır” (Belek, 1999: 29).

Öte yandan, bu ve benzer birçok kuramın sanayi sonrası toplum kuramlarına zerk edilmiş bir yanını da “postmodern akım” oluşturmaktadır. Kimi yerlerde bahsedilse de postmodernite, kapitalizmin krizleri ve çıkışsızlığı var olmasına rağmen toplumun örgütsüzlüğü, öznesizliği ve seçeneksizliğinin öne çıktığı, bu iki durumun bulunduğu momentte ortaya çıkmıştır.²⁵ “Teknolojik temele sahip tüm bu kültürel ve ekonomik faktörler, ‘postmodernite’ kavramı çerçevesinde bir araya getirilmekte ve son yirmi ya da otuz yılda ‘moderniteden’ postmoderniteye doğru tarihsel bir geçiş dönemine tanık olunduğu ifade edilmektedir” (Wood, 2003: 39).

Buna göre, tüm bu sanayi sonrası toplum kuramlarının postmodern anlatı içerisinde anlam kazandığı, yeni toplum tahayyüllerinin, üretim ve tüketim arasında meydana gelen değişimlerin, tüketim düşüncesinin vurgulandığı bu bakış açısının ya da modern düşüncelerin anlamını yitirdiği algısının önem kazandığı ileri sürülebilir. Kısaca, postmodernizmde sınıfsal içerik arkada bırakılmış ve yerine başka toplumsal mobilizasyon unsurları devreye sokulmuş, devrim ve devrimci dönüşüm fikri yerini daha geri bir talep olan reform hedefine terk etmiştir. Bu durum, Marx ve Engels’e atıfla “filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa aslanan onu değiştirmektedir” sözündeki “değiştirme iradesi ve düzen değişikliği” vurgusunun içeriğinin boşaltılması anlamına gelmektedir.

İlişki kurulacak bir şekilde, Kızılçelik’in (1996) aktarımıyla postmodernleşme, iki düzlemde kendini ortaya koymaktadır. Bunlar, gücün desantralizasyonu ve çatışmaların ekonomik zeminden kopmasıdır. Modernitede politik süreç esas olarak sınıfsal ve ulusal nitelikte iken postmodernitede sınıfsal farklar çözülmekte, ulusüstü organlar ortaya çıkmakta, global kültürel geçişler önem kazanmaktadır. Bir yandan da üretimin fiziksel araçları birikim süreci içindeki önemlerini yitirmekte; mental aktivitenin göstergesi olan bilgi yeni üretici güç olarak öne çıkmaktadır (Kızılçelik, 1996: 162).

Yukarıda yer alan tüm iddiaların temelinde, teknolojik determinizmle birlikte metastaz yapan postmodern düşünce ve İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kapitalizmde ortaya çıkan ‘görece bolluk dönemi’nin getirdiği pozitif atmosfer yer almakta, ancak başat katalizör olan anti-komünizm sabit kalmaktadır. “Özetle, 1970’li yıllarda iktidar ve tahakküm ilişkilerini temel alan ve postmodernizmle hızla bütünleşen postyapısalcı rüzgâr, ‘üst-anlatı’ olarak Marksizm eleştirisinin popülerleşmesi, bilim ve teknikteki gelişmelerin yeni bir topluma yol açacağı liberal ütopyası sosyal bilimlerde sınıf gerçekliği ve analizinden uzaklaşmayı teşvik etmiştir” (Koşar, 2017: 40). Dolayısıyla, bugün de hararetle tartışılan ‘teknoloji, bilgi ve post’lar çağı’ gündemlerinin dinamiklerini kapitalizmin yapısal ve siyasal krizine bağlamak ve krizin tohumlarını sistemin kendi öz kaynakları içerisinde aramak anlamlıdır.

²⁵ Callinicos konuya şöyle yaklaşır: 2. Dünya Savaşı sonrasında kapitalist ekonomilerde görülen büyümenin ve bunun yarattığı refah toplumlarının daha sonra krize girmesi aydınlanmış bir teknokrasiye duyulan inancı zayıflatmış, ama bu zayıflatmaya eşlik eden düzen karşıtı mücadelenin yenilgiyle sonuçlanması da devrimci umutları söndürmüştür. Öte yandan, tam da bu süreç içerisinde “radikalleşen umutlarını gerçekleştiremeyen” entellektüeller, varolan düzen kapitalizmin rasyonalitesinden ve adaletinden kuşku lanmaya devam etmesine karşın uygulanabilir bir alternatif düzene olan inancını kaybetmiştir (2001; 2013).

Marksist Açıdan Teknolojik Gelişme ve Üretim

Teknolojik ilerlemenin kapitalist üretim tarzında niteliksel bir sıçramaya neden olup olmadığı ve Endüstri 4.0 (dördüncü sanayi devrimi) adı verilen üretim süreçlerinin kapitalist üretim tarzında kökten bir değişim yaratıp yaratmadığı, tartışılan bir sorudur. Yukarıda da yer verilen bir iddia, kapitalizmin kendi dinamikleri ile kendini aşmasının mümkün olduğu, Endüstri 4.0 ile üretim ilişkilerinde yeni bir çağın açıldığı iddiasıdır. Ek olarak, “teknolojinin toplumdan bağımsız olarak geliştiği ve sonradan ona kabul ettirildiği görüşü de bugün hâlâ en çok kullanılan modeldir” (Dickson, 1992: 69).

Marksizm’in üzerine bina edildiği diyalektik materyalist yöntem, madde ve hareket ve bunlar arasındaki diyalektik ilişkiyi sorgularken kategoriler kullanır. “Öz” olarak adlandırılan kategori, bir fenomenin dış görünüşünün altında yatan ve onu diğerlerinden ayırt eden özelliktir (Şeptulin, 2017). Bu özün yanında, farklı içerikler bulunur ve bunların toplamı fenomenin biçimini belirler. Örneğin kapitalist üretim tarzının özü, ücretli emek sömürsüdür. Ancak, fenomenler hareket halindedir; içerikte birçok farklı özellik yan yana bulunur.

Bunun yanı sıra tarihsel materyalist yöntem ise, diyalektik materyalizmin yöntemlerinin topluma uygulanmasını içeren daha özel bir alandır. Ancak, toplumu anlamının da, maddeler arasındaki diyalektiği açıklayan yasaların uygulanmasıyla gerçekleşebileceğini söyler (Şeptulin, 2017). “Tarihselci yöntemle göre toplum sürekli değişim hâlinindedir, ancak bu değişim mekanik olarak kavranamaz, niteliğinde sıçramalarla giden bir karakteri vardır. Toplumu doğanın geri kalanından ayırt eden şey, sistematik olarak aletlerin üretilmesi ve bunu geliştirme potansiyelidir” (Nalçacı, 2017: 7-8). Toplumsal yapıya, bunun temelini oluşturan üretim ilişkilerine ve üretim tarzına, maddenin hareketinin diyalektik yasaları uygulanır. Konumuz açısından önemli olan şekilde; ücretli emek sömürsünün aldığı biçim ve ücretli emeğin toplam üretim içindeki yeri ve payı değişebilir. Değişen sermaye adı verilen emek gücü ile değişmeyen sermaye adı verilen hammadde ve üretim araçlarının payı, sermayenin kompozisyonudur ve bu kompozisyon değişim gösterebilir. Ancak, özün değişip değişmediği önem taşımaktadır.

Bunlarla birlikte, teknoloji konusu ise Marx’a göre, kapitalist toplumun önemli bir niteliğidir (Fuchs, 2021a). Marx, “üretim ilişkileriyle onun önemli bir parçası olmasına karşın yalnızca teknolojiyi değil, insanların ekonomik yaşama katılmaları yoluyla içine girdikleri toplumsal ilişkileri de kastettiğini” (Coser, 2015: 59) vurgular. Marksist ekonomi politik yaklaşım ise teknolojik ilerlemeyi, üretim süreçlerinin bir parçası olarak görür ve bunun üretim sürecinin tamamına olan etkisini inceler. Buna göre, teknolojik ilerleme, üretici güçlerin bir parçası olarak, kapitalist üretim ilişkileri ve sermaye birikimi dürtüsü sonucunda şekillenir. Bunun karşılığında, üretim süreçlerini, denetimini vs. etkilemektedir (Özoğlu, 2019). Teknoloji, üretim araçlarından bir tanesidir. *Kapital*’ın birinci cildinde tanımlandığı şekliyle, makineler, artı-değer üretiminin bir aracıdır fakat aynı zamanda işgücü sömürsünü artırır ve krize neden

olacak dinamikleri harekete geçirir (Marx, 2004).²⁶ Marksist bakış açısıyla, burjuva sınıfının iktidarda olduğu kapitalist düzende makineler teknolojinin üretim süreçlerine dahliyle bir üretim aracı olarak anlam kazanmakla birlikte, işgücü de diğer metalar gibi alınıp satılmasına karşın ‘özel bir meta’ olarak, kendisini yeniden üretmek için gerekli olan değerden daha fazla değer yaratmasıyla farklılaşır. Bu duruma da üretim sırasında kullanılan makinelerin yıpranma ve aşınma paylarının yaratılan yeni değerde gösterilmesi ve kullanılan hammaddenin üretim esnasındaki tüketimi eşlik eder. Bu bağlamda, işgücünün de kendi değerinin üzerinde değer yaratması, Marx’ın (2004) bahsettiği düzlemde kârın kaynağı olarak anlam kazanmaktadır.

Marx’a göre emek gücü olmadan makinelerin tek başına hiçbir değeri yoktur. Fakat emek gücü öyle değildir. Yapması gereken işe göre kendi makinesini üretebilir, sonuç olarak bütün iş, emek gücü tarafından yapılmış olur. Buna karşın kapitalistler yani makinelerin sahibi olan sermaye sınıfı, kârın makinelerden geldiğine dair irrasyonel bir inançla devamlı olarak sermaye birikimine giderler. Bu onların harcamalarını artırırken kârlarını artırmaz çünkü artık değerini kaynağı emektir ve tek kâr sağlama aracıdır (Turan, 2017: 148-149).²⁷

Belek’e göre ise “modern sanayi denilen aşama makineli üretimle tanımlıdır. Makineyle birlikte, kaba el emeğinin yerini üretimin hemen her aşamasında çeşitli enerji biçimlerinin bir arada kullanıldığı düzenekler alır. Makinenin kullanımı kapitalist sömürüyü daha da derinleştirme olanaklarını yaratır” (1993: 23). Marx (2004), makinelerin bir teknolojik imkân ve araç olarak kullanımının burjuvazi açısından nasıl bir sömürü ilişkisi yarattığını şu ifadelerle açıklar:

Makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan iş gününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ve çalışma yöntemlerini olduğu kadar toplumsal çalışma organizmasının niteliğini de bu eğilime karşı koyan bütün engelleri yıkacak şekilde kökünden değiştirirken, öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce el atmadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin diktasına boyun eğmeye zorunlu bir fazla işçi nüfusu meydana getirir.

Marx’ın yorumuyla makine, sabanı çeken öküzden daha ekonomik bir kategori olarak görülmez, ona göre makine kullanımına dayanan modern işyeri, toplumsal bir üretim ilişkisi olarak anlam kazanır ve ekonomik bir kategori olarak değerlendirilir (Marx, 2017; Coser, 2015: 59). Teknolojinin kapitalist üretimde kullanımı, işsizlik vb. gibi sosyal problemlerin artması demektir. Sınıf karşıtlığının olduğu bir toplumda, teknoloji de birbirine karşıt etkiler yaratacaktır. Teknolojik ilerleme, üretici güçlerle

²⁶ “Makinelerin yardımıyla, emeğin mekanizasyonu gerçekleşir. Makine kullanımı, emek üretkenliğinde muazzam bir artış sağlar ve metanın değerini düşürür. Makine, aynı miktarda metayı kat kat az emek sarfıyla üretmeyi ya da aynı emek sarfıyla önemli ölçüde daha fazla meta üretilmesini mümkün kılar”; bkz. SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi (1996: 139-140).

²⁷ Devam ederken bir parantez de Harry Braverman (2008) için açılmalıdır. Burjuvazinin işçi sınıfından sömürdüğü artı değeri daha pürüzsüz bir yola ve işerliğe bağlamak için emek süreci üzerindeki müdahalesi ve denetimiyle, işçilerin sermayeye tabi kılınma egzersizleri üzerine araştırmalar yapan Braverman (2008: 386), bilim ve teknoloji ilerledikçe işçinin “vasıfsızlaşacağını” ve daha komplice hâle gelen makineleşme süreçlerinin işçinin makine ile kurduğu ilişkide, işçiyi daha dezavantajlı hâle getireceğini ifade eder. “Bilim, emek süreci ile daha fazla eklemlendikçe, işçi de bu süreç hakkında daha az şey kavrar; makinenin düşünsel ürünü daha sofistike bir hâl aldıkça, işçinin makine üzerindeki kontrolü ve kavrayışı da bir o kadar azalır.”

üretim ilişkileri arasındaki uyumsuzluğu arttırırken,²⁸ üretim olanaklarındaki artış, komünist bir toplumun olanaklarını da arttırır. Çünkü “komünizm, yüksek verimli teknolojilerin yardımıyla erişilen emek tasarruf eden ekonomiye gerek duyar” (Fuchs, 2014b: 67).²⁹ Tüm bunlara dayanarak ifade etmek gerekir ki teknolojinin etkileri önceden belirlenmiş değildir; sınıf mücadelelerinin sonucunda belirlenir.

Kapitalizm ve makineleşme tartışmalarıyla ilişkili olacak şekilde, dördüncü sanayi devrimi olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkan “tam otomasyon ve insansızlaştırma” gibi eğilimlerin, sermaye birikiminin gereklerinden bağımsız olarak ortaya çıktığı da söylenemez. Bu noktada iki kavrama açıklık getirmekte fayda vardır. Otomasyon, “üretken bir insan etkinliğinin bir kısmı veya tümü teknolojiyle ikame edildikten sonra kamusal değere sahip ve otomasyon öncesi ürünün yerine geçebilecek yeni bir ürün veya hizmetin üretilmesi” (İnan, 2012: 109) olarak tanımlanabilirken, “makineleşmeyle başlayan ve insansızlaşma, standartlaşma, esnekleşme ve akıllı makineleşmeyle günümüze gelen izlencede temel güdünün, kapitalist sömürünün güvenceye alınmasını sağlayan denetim ve yönetim yöntemlerini korumak” (Özoğlu, 2019: 91) olduğunun altı çizilmelidir. “Teknolojik paradigma üretim yordamları ile kullanılabilir teknikler arasındaki ilişkiyi betimler. Kapitalizmin her büyük dönemine tüm ekonomi içinde yayılan bir yenilikler kümesi tekabül eder. Ne var ki teknolojik yenilikler yetmez” (Husson, 2013: 208). Özetle, teknolojik gelişme, kapitalizmin denetimi altında belirlenmekte ve sürmektedir.

Yukarıda anlatılan duruma bir örnek verilebilir. Çınar’a göre (2020), ABD’de bu yüzyılın teknolojik gelişmelerinin temeli, önceki yüzyılda, özellikle Soğuk Savaş esnasında ABD’de devlet eliyle planlı şekilde atılmış adımların sonucudur. SSCB ile girilen mücadelenin etkisiyle birlikte, NASA, IBM, Boeing gibi şirketler yarı yarıya devlet şirketi gibi çalışmış ve doğrudan devlet politikasının ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Bunun yanı sıra internet dahil pek çok teknolojik gelişme, ABD Silahlı Kuvvetlerinin planlı politikaları sonucu olgunlaşmıştır (Çınar, 2020: 112).³⁰

Tartışılan başlıklarla paralel olarak, kapitalizmin barındırdığı kriz dinamiklerini inceleme konusu yapan Marksist teori için kapitalizm, kendi kriz dinamiklerini, kendi içinde barındıran bir üretim tarzıdır ve teknoloji de, bir üretim aracı olarak, bu üretim tarzının unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Üretim tarzı ise üretici güçler ile üretim ilişkilerinin diyalektik ilişkisi ile tanımlanır. “Teknoloji, öteki üretici güçlerin

²⁸ Üretici güçler, her türlü üretim aracı ile insan ve bilginin kolektif birlikteliğinden oluşur. Nasıl ki üretici güçler toplumsal ilişkiler içerisinde geliyorsa, teknoloji de üretici güçlerin temel unsurlarından biri olarak öne çıkar. Üretici güçlerin gelişkinliği ile teknolojik ilerlemeler de içerilir. Üretim güçleri değiştiğinde, üretim işlevinin inşa ettiği ilişkiler de değişime uğrar. Üretim ilişkileri de üretici güçlerin gelişimi üzerinde bir etkide bulunur. Bu durum diyalektik bir süreç olmakla birlikte, üretici güçler geliştikçe (teknoloji de ilerledikçe) mevcut üretim ilişkileriyle arasındaki uyumsuzluk hâli olgunlaşır, verili üretim tarzı toplumsal düzeni (üretim biçimi) baskılamaya başlar. Her üretim tarzı da farklı bir toplumsal formasyon ve ona içkin bir değerler sistemi yaratır.

²⁹ Yurtsever’e göre (2006) “kapitalizmin geliştirdiği üretici güçler temelinde komünizm kurulabilir iddiası hem teorik, hem pratik bakımlardan olanaksızdır. Kapitalizm altında, üretici güçler komünizm için gerekli düzeye hiçbir zaman yükseltilemez. Kapitalizmin üretici güçleriyle, kapitalizm altında ulaşılan emek üretkenliği düzeyiyle, kapitalist devlet ve toplum örgütlenmesiyle ve kapitalizm koşullarında biçimlenmiş insanla komünizm kurulamaz”. Öte yandan belirtmek gerekir ki, teknolojik gelişmenin sınırlarının zorlandığı ve olanakların çeşitlendiği, teknolojinin kâr için değil toplumsal fayda için örgütlendiği, sosyalist (merkezi) planlamanın merkezde yer aldığı, özelleştirme ve mülkiyet ilişkilerinin devletleştirmeler ile ortadan kaldırıldığı, toplumcu bir üretim biçiminde yönetim, teknoloji, işleyiş ve toplumsal refah vb. gibi başlıklar farklı ele alınacaktır; bkz. Birdal (2022).

³⁰ Teknolojiyi “evrimci” bir tarhi anlayışıyla okumak ve “ihtiyaçlar ile icatlar” ekseninde değerlendirmek için George Basalla (2019) iyi bir seçenek olabilir.

durumunda olduğu gibi, kapitalist üretim biçimine özgü belli bir toplumsal ve teknik iş bölümü yapısı içinde yer almakta, dolayısıyla onun tarafından biçimlendirilmektedir” (Öngen, 2014: 125). Teknoloji, üretim araçları ile üretim ilişkilerinin arasındaki çelişkiyi büyüten bir dinamiğe sahiptir. Bu nedenle, üretim olanaklarının gelişmesi ile ortaya çıkan kriz dinamiklerinin beklenmedik bir durumu değil, mantıksal bir sonucu işaret ettiği söylenebilir. Aynı zamanda teknolojik gelişmenin, kapitalizmin yapısal krizlerini erteleyebilmesi, kapitalist aktörlerce sistemin alternatifsizliğinin işaret edilecek topluma sunulması ve bunun kamuoyu nezdinde kabulünün sağlanması sonucunda, kapitalizmin makyaja bulanmış yeni bir versiyonu ile karşılaşılma olasılığının yüksek olduğunu söylemek gerekir.

Teknoloji ve iletişimle ilişkili çalışmalar yapan Marksist akademisyen Christian Fuchs (2014b) ise günümüzdeki duruma ilişkin yaptığı aktüel araştırmalarında, “finansallaşma, aşırı sanayileşme ve enformasyonelleşmenin” çağdaş emperyalist kapitalizmi simgelediğini belirterek kapitalist ilişkilerin hâlâ 19. yüzyıldaki gibi olduğunu altını çizmektedir. Ona göre, üretim yine kâr amaçlı yapılmakta ve bunun için de üretimde bilgi ve enformasyon³¹ teknolojileri kullanılmaktadır. Fuchs’a göre bu nitelikler çağdaş kapitalizmin gelişiminde bir eğilim ve göreceli bir düzeyi oluşturmaktadır (2014b: 219-223). Ancak Fuchs’a göre (2021a) medya, iletişim ve kültürel çalışmalar alanları Marksist teoride ciddiye alınmamakta; daha çok ikincil ve gerçek olmayan kategoriler olarak ele alınmaktadır. Oysa dördüncü sanayi devrimi (Endüstri 4.0) tartışmaları göstermektedir ki, teknolojik gelişmeler ve bunların sunduğu olanaklar, fetişist ve ideolojik biçimler altında, yeni birikim yolları, sınıf mücadelesinde yeni tahakküm yolları üretmek ve kapitalizmin iktidarını pekiştirmek için kullanılmaktadır. Açıkça ki, teknolojinin gelişmesiyle birlikte artan iletişim olanakları, toplumlar üzerinde gerçekçi olmayan ve elle tutulamayan bir gelişme görüntüsü yaratırken, gerçekte karşı karşıya olduğumuz, toplumsal eşitsizlikler ve sosyal güvencesizlik ile tanımlanan bir toplumsal durumun yaratılmasıdır.

Şöyle ki, bilgi teknolojilerinin insanlığın kurtuluşu olacağı şeklindeki burjuva düşüncesi, söylem olarak yenilikler içerse de gerçekte teknolojiyi insanın toplumsal gelişiminin temeline oturtan teknolojik determinizm düşüncesine dayanmaktadır. İnsanın toplumsal tarihini teknoloji ile ilişkilendirerek taş devrinden başlatıp atom çağı, uzay çağı vb. dönemlerle günümüze getiren teknolojik determinizm şimdi de karşımıza bilgi çağı ile çıkıyor. Teknoloji sınıflar üstü bir konuma sahip değildir ve kapitalist sınıfın elinde sınıf savaşının önemli bir silahı, kapitalizmin egemenliğini sürdürmenin bir aracıdır (Yücel, 1998).

Öte yandan bir parantez açmak gerekirse, iletişim alanına uyguladığı Marksist çözümlemeleriyle dikkat çeken Fuchs (2021a) Marx’ın ortaya koyduğu kavramlarla interneti ve hızla dijitalize olan dünyayı da anlamlandırmaya çalışır. Hatta Fuchs, bu çalışmalarında ileri giderek, Marx’ın internet kuramlarında önemli bir referans olduğunun da altını çizer. Fuchs, Marx’ın eserlerinde, kapitalizmde teknolojinin diyalektik bir analizini yaptığını, zamanının yeni medyası olan telgrafi analiz ettiğini, kapitalizmin örgütlenmesinde, hızlanmasında ve küreselleşmesinde iletişim araçlarına

³¹ “Enformasyon devrimi, hem ‘sermaye ötesi’ hem de ‘daha iyi kapitalizm’ versiyonlarına sahiptir. İki görüş de çelişkisiz, çatışmasız ya da rekabetsiz bir sermaye sentezinde birleşir. İki görüşte de öngörü aynıdır: Daha fazla teknoloji” (Dyer-Witheford, 2004: 47).

dikkat çektiğini ve *Grundrisse* isimli eserinde “herkes kendini başkaları hakkında bilgilendirmeye çalışır” ve “bağlantılar kurulum” ifadeleriyle küresel bir enformasyon ağını tanımlamaya çalıştığını ileri sürerken, ona göre bu durum internet kavramının öngörüsüdür (Fuchs, 2021a: 22-23). Marx, tüm soyutlama ve yaklaşımlarında teknolojik gelişmenin diyalektik ve tarihsel dayanak ile dinamiklerini açıklarken teknolojiyi “sorunsallaştıran” değil, ona tarihsel rolünü veren materyalist bir tutum geliştirmiştir.

Yukarıdaki tartışmaya geçecek şekilde düşünülürse, teknolojiyi merkeze alan, teknolojik belirlenimci düşüncenin, tarihsel materyalizmi gölgede bırakarak, üretici güç, tarz ya da araçlarını önemsizleştirdiği iddiası ise statik bir toplum yorumunu dayatmakta ve diğer “şeyleri” ihmâl etmekte; ancak bölüşüm sorununu çözmemekle birlikte emek sömürsünün yok olduğunu da gösterememektedir. Aksine, burada geçerli olan, “gizlenmiş” kapitalist sömürünün başka araç ve şekillerde sunumudur. Fuchs (2021b) bu durumu, “teknolojik fetişizm” olarak değerlendirir ve kavramı “teknolojiyi toplumsal sorunlara bir çözüm (teknolojik belirlenimcilik) veya doğası gereği iyi ya da kötü veya sadece araçsal bir bakış açısıyla işletmeler için nakdi kârı arttırmanın bir yolu olarak görür” (2021b: 288).

Buna göre sorun salt ve dar bir “teknolojinin gelişmesi” sorunu değildir; teknolojiye hangi sınıfın egemen olduğu, teknolojinin hangi sınıfın çıkarları için örgütlendiği ve teknolojinin hangi sınıfın perspektifiyle değerlendirildiği sorundur. Dolayısıyla, “Marx’ın metinlerinde, teknolojik gelişmenin insanlık için yarattığı olağanüstü olanaklara duyulan saygı kadar, aynı teknolojilerin işçilerin daha rafine bir şekilde sömürülmesine yol açmasına yönelik bir isyan da vardır” (Tekin ve Ketten, 2020: 181). Ek olarak, “kapitalist sınıf, teknoloji sayesinde kendisine refah ve ‘disposable time’ (boş zaman) yaratmanın canlı emeği sömürmekten başka bir yolunu bulduysa, üretim araçlarına hakimiyetinden vazgeçmeden kapitalist üretim modelinden vazgeçebilir. Böylece mülksüzleştirilmiş ve vasıfsızlaştırılmış kitleleri kendi hâline bırakabilir” (Parkan, 2020: 164).

Aslında ikirciksiz bir şekilde söylenecek olursa, ne üretim araçlarının özel mülkiyetinden vazgeçmiş bir burjuvazi vardır ne de tarihsel materyalizmin yasaları geçersiz kılınmış sayılabilir. Buradaki yeni hegemonya alanı³² bilgiye kayma göstermiştir ve gerçekleşen şey, bilginin mülkiyetinin özelleştirilmesi ve bu durumun son dönemde ideolojik bir ağırlık ve etki alanı elde etmesidir. Bu bağlamda ortaya çıkan yeni kavram ve tartışma başlığı, bilgi burjuvazisidir. Sözü geçen yaklaşıma göre, “bilgi üretim sürecinin kendisi ve ürünleri, üretim ilişkilerinin Marksist yorumundaki dolaylı emek tanımına sığmayan yaratıcılar, üreticiler tarafından akıl ürünleri olarak üretilmektedir. Ürünlerini ya ücretli işçiliğin bir unsuru ya da kendi bağımsız üretim sürecinin ürünü olarak bir proje biçiminde değerlendirir ve satar” (Gülbahar, 2018: 143).

Teknolojik gelişme ve dijital dönüşümlerin son dönemde, yapay zeka, blockchain, otonom robot ve otomasyon, simülasyon, akıllı fabrikalar, büyük veri, yatay ve dikey sistem entegrasyonu, bilgisayarlaşma, nesnelerin interneti (IoT), siber güvenlik, bulut bilişim, siber-fiziksel sistemler (CPS), RFID teknolojisi, eklemeli imalat (3D Baskı),

³² Hegemonya, “Gramsci’ye göre, bir yandan alternatifleri dışlarken, asimile ederken ve dönüştürürken kendi ideolojisini ortak duyu olarak yansıtmaya aracılığıyla rızayı inşa etmek maksadıyla temel kurumlarda tesirini kullanarak kontrol kuran yönetici sınıfın kültürel ve ideolojik hakimiyeti” olarak tanımlanır (Chandler ve Munday, 2008: 182).

sanal ve artırılmış gerçeklik, metaverse ya da bütün olarak Toplum 5.0 konsepti (Demirer ve Cindiloğlu Demirer, 2019) vb. gibi akıl ve bilgi ürünleri olarak ortaya çıkışıyla birlikte gündeme gelen bu tartışma, palazlanmış bir bilgi ve teknoloji endüstrisinin varlığını ortaya koyduğu gibi, hem sermayenin tahakkümünün derinleşmesi ve sömürü yollarının açılması hem de içinde bulunulan sistemsel bunalımın aşılabilmesi açısından kritik önemdedir. İktidar aracı olarak kullanılan bilgi, burjuvazi açısından sistemin “esneyebilmesi ve restore edilmesi” adına önemli bir yatırım aracı olarak kabul görmekte; hem ideolojik bir aygıt³³ olarak hem de kamuoyu nezdinde propagandif söylem açısından karşılık bulmaktadır. Ancak bu alandaki hegemonik işlevin pratikteki sürdürülebilirliği de soru işaretidir.

Tam da bu nedenle, bilgi üzerinde kurulan ve burjuvazinin daha çok kâr elde etmek üzere baskıladığı tüm bilgi kanalları, bilgi ve teknolojinin de bir “mücadele alanı” olarak dikkate alınmasını gerektirmektedir. Onlar, “yeni bir mülk sahibi sınıf olarak, kendi adına ve kendi üretim ya da akıl araçlarıyla ürettiği bilginin de malikidir. Google, YouTube, iPhone, WhatsApp, Facebook, Microsoft vb. bilgi, bilişim ve iletişim teknolojileri ve ürünlerinin sahipleri, bu yeni ve yükselen sınıfın, sanayi burjuvazisinin yerini almakta olan, bilgi burjuvazisinin mensuplarıdır” (Gülbahar, 2018: 143). Her ne kadar bu durum, “burjuvazi sınırlarında kalan” bir çelişki ve çekişmeyi ya da “iktidar mücadelesini” (sanayi-bilgi burjuvazisi) görmeyi dikte ediyor olsa da unutulmamalıdır ki tarihsel ve güncel olarak “burjuvazi, tanımlar ve adlandırmaların ötesinde, bizatihi kendi kendisinin, esas çıkarlarının ve temel dayanışma-larının bilincinde bir grup olduğunu gayet iyi sergilemektedir” (Pinçon ve Pinçon-Charlot, 2012: 128). Bunu tarihsel süreç pekâlâ göstermiştir.

Sonuç

Teknolojik ilerlemenin 20. yüzyılda kaydettiği hızlı ilerleme ve gelişme, kapitalist üretim süreçlerindeki çeşitli farklılıklara ve olanaklara yol açmıştır. Bu yeniliklerin bir niteliksel sıçrama yaratıp yaratmadığı, teorisyenlerin tartıştığı önemli bir konu olagelmıştır. Hızla meydana gelen değişimlerin nitelendirilmesi için zengin kavramlar ve açıklamalar kullanılmıştır. Bu açıklamalar teknolojik ilerleme, dijitalleşme ve üretim olanaklarındaki artışın bazen pozitif yanlarına bazen negatif ve distopik yanlarına yoğunlaşan, ancak her durumda ‘dünyanın değiştiğini ve değişeceğini’ ortaya koyan açıklamalardır. Bu açıklamaların ortak noktası, o ana kadarki açıklamaların toptan anlamsızlaştığına ilişkin iddialardır. Ancak bu açıklamaların 21. yüzyılda art arda yaşanan ekonomik ve toplumsal krizlerle ilgili olarak açıklayıcı gücünün son derece kısıtlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Marksistler açısından da, dünyanın değiştiği inkar edilemez bir gerçekliktir. Ancak bu değişimin, şimdiye kadar ki tüm açıklamaları ve kavramsallaştırmaları alt-üst eden bir değişim olduğunu iddia etmek son derece zorlama olacaktır. Toplumun ve üretim

³³ Burada bu yaklaşım, Louis Althusser’in (2017) *Devletin İdeolojik Aygıtları* (DİA) çalışmasını akıllara getirmekle birlikte, bilginin hem üretimi ve mülkiyeti hem de sınıfsal/ideolojik pozisyonu, kullanımı ve dolaşımı açısından bir “DİA” olarak ele alınıp alınamayacağı konusu ayrı bir tartışmayı hak etmektedir. Öte yandan kapitalizmde var olan, bilginin uluslararasılaşması, teknoloji tekelleri tarafından kullanılması ve bilim emekçileri tarafından üretilen toplumsal bilgi üzerindeki tahakküm vb. gibi başlıklar da akıllarda tutulmalıdır.

ilişkilerinin hareketinde karşıtlıklar ve krizler her zaman olduğu gibi, yenilikler ve ilerlemelerde bulunmaktadır. Bu anlamda, son yılların sürükleyici ilerlemesini, kendi içinde taşıdığı kriz dinamiklerini de işin içine katarak okumak ve anlamlandırmak mümkündür. Gelişmelerin baş döndürücü bir hızla gerçekleşiyor olması, bu anlamlandırma çabasının başarısız olacağı anlamına gelmez. Kaldı ki, temel olarak insanın içinde bulunduğu üretim sürecindeki sorunlar varlığını devam ettirmektedir. Teknolojik ilerlemenin ütöpik ya da distöpik bir gelecek yaratmadığı; sınıf çelişkilerinin yoğunlaştığı düzeyde teknolojik ilerlemenin insan hayatına getirdiği kolaylıklar ve yarattığı açmazların da düzeyinin değiştiği açıktır. Üretim süreçlerindeki muazzam ilerlemenin alacağı şekil henüz belirlenmiş değildir ve bunun her bir aşaması, sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve şekillenmektedir.

Kaynakça

- Akçoraoğlu, A. (2019) "Yeni Kapitalizm" Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi", *Mülkiye Dergisi*, 43(3): 525-575.
- Akdağ, Y. (2021) "Teknolojist Teori(ler) Toplumsal Gerçekliğin Neresinde?", *Teori ve Eylem*, (53): 80-99.
- Althusser, L. (2017) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. A. Tümer, İstanbul: İthaki.
- Amin, S. (2009) "Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi", *Mülkiye Dergisi*, 33(262): 89-97.
- Ansal, H. (1986) "Teknolojinin Tarafılığı ve Üretim İlişkileri", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, 1: 154-172.
- Attali, J. (2018) *Geleceğin Kısa Tarihi*, çev. T. Ilgaz, Ankara: İmge.
- Aydoğanlı, E. (2010) *İşçi Sınıfı Tarihi [Kısa Bir Özet]*, İstanbul: Tarek.
- Basalla, G. (2019) *Teknolojinin Evrimi*, çev. C. Soydemir, Ankara: Doğu Batı.
- Baudrillard, J. (2013) *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. O. Adanır, Ankara: Doğu Batı.
- Belek, İ. (1993) *Marxist Bakış Açısıyla Bilimsel Teknolojik Devrim ve "Endüstriyel Demokrasi"*, İstanbul: Sorun.
- Belek, İ. (1999) *"Postkapitalist" Paradigmalar*, İstanbul: Sorun.
- Belek, İ. (2013) *Kapitalizmde Sınıf*, İstanbul: Yazılama.
- Bell, D. (2013) *İdeolojinin Sonu: Ellilerdeki Siyasi Fikirlerin Tükenişine Dair*, çev. V. Hacıoğlu, Ankara: Sentez.
- Bell, D. (1973) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Birdal, A. (2022) *Sosyalist Planlamanın Sorunları: Planlı Ekonomilerde Emek Süreci ve İktisadi Özendiriciler*, İstanbul: Yazılama.
- Bozkurt, V. (2014) *Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi Ekonomi ve Kültür*, Bursa: Ekin.
- Börü, F. ve D. M. Demiroz (2019) "Beşinci ve Altıncı Kondratieff Dalgalarının Teknolojik ve Sosyoekonomik Etkileri", *İstanbul İktisat Dergisi*, 69(2): 247-283.
- Braverman, H. (2008) *Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi*, çev. Ç. Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.
- Callinicos, A. (2001) *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri*, çev. Ş. Pala, Ankara: Ayraç.
- Callinicos, A. (2013) *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, çev. Y. Tezgiden, İstanbul: İletişim.
- Callinicos, A. (2014) *Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik*, çev. İ. Ata, Ankara: Phoenix.
- Castells, M. (2013) *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür: Birinci Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. E. Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Castells, M. (2020) *İnternet Galaksisi: İnternet, İş Dünyası ve Toplum Üzerine Düşünceler*, haz. T. A. Hasdemir, Ankara: Phoenix.
- Chandler, D. ve R. Munday (2018) *Medya ve İletişim Sözlüğü*, çev. B. Taşdemir, İstanbul: İletişim.
- Chomsky, N. (2013) *Occupy/İşgal Et*, çev. O. Akinhay, İstanbul: Agora.
- Coser, L. A. (2013) *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları: Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarında Fikirler*, çev. H. Hülür, S. Teker ve İ. Mazman, Ankara: De Ki.
- Çakır, M. (2018) "Bilgi Toplumu Kuramları ve Prekarya Tartışmaları", Çakır, M. (der.), *Bilgi Toplumu Tartışmaları* içinde, İstanbul: Pales, 19-115.
- Çınar, A. (2020) "Sosyalizmde Yapay Zekanın Kullanımı İçin Bir Başlangıç" Nalçacı, E. (der.), *Sosyalist Gelecek ve Planlama* içinde, İstanbul: Yazılama, 109-125.
- Çoban, B. (2009) "Yeni Toplumsal Hareketler, Sınıf Mücadelesi ve Ütopya", Çoban, B. (der.), *Küreselleşme, Direniş, Ütopya* Yeni Toplumsal Hareketler: Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet içinde, İstanbul: Kalkedon, 9-43.

- Demir, T. (2019) "Post-Dijitalizm Dijitalizmin Etkisinde İletişimde Dönüşüm: Post-Dijital Bir Seyir", Erdem, M. N. ve N. Kocabay-Şener (der.), *"Post-İlar Çağında İletişim içinde"*, İstanbul: Literatürk, 499-537.
- Demirer, Ö. ve M. Cindiloğlu (2019) *Endüstriyel Devrimler: Tarihsel Bir Perspektif*, Ankara: Gazi.
- Dickson, D. (1992) *Alternatif Teknoloji: Teknik Değişimin Politik Boyutları*, çev. N. Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı.
- Dordick, H. ve H. Wang (1993) *The Information Society*, CA: Sage.
- Drucker, P. (1994) *Kapitalist Ötesi Toplum*, çev. B. Çorakçı, İstanbul: İnkılap.
- Drucker, P. (2000) *Yeni Gerçekler*, çev. B. Karanakçı, Ankara: İş Bankası Kültür.
- Dyer-Witthford, N. (2004) *Siber M@rx: Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*, çev. A. Çakıroğlu, İstanbul: Aykırı.
- Dyer-Witthford, N. (2019) *Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek*, çev. E. Akçay, İstanbul: Z.
- Ellul, J. (2003) *Teknoloji Toplumu*, çev. M. Ceylan, İstanbul: Bakış.
- Erdoğan, İ. (2000) *Kapitalizm Kalkınma Postmodernizm ve İletişim: Sömürünün Paketleniş*, Ankara: Erk.
- Fehrer, F. ve A. Heller (1995) *Doğu Avrupa Devrimleri*, çev. T. Demirkan, İstanbul: YKY.
- Forbes, R. J. (1971) *The Conquest of Nature: Technology and Its Consequences*, Hammondsworth: Penguin.
- Frankel, B. (1991) *Sanayi Sonrası Ütopiyalar*, çev. K. Durand, İstanbul: Ayrıntı.
- Frase, P. (2017) *Dört Gelecek: Kapitalizmden Sonra Hayat*, çev. A. E. Pilgir, İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Fuchs, C. (2014a) "Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü", Peter, M. A. ve E. Bulut (ed.), *Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek içinde*, İstanbul: NotaBene, 137-189.
- Fuchs, C. (2014b) *Dijital Emek ve Karl Marx*, çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz, İstanbul: NotaBene.
- Fuchs, C. (2021a) *Dijital Kapitalizm Çağında Marx'ı Yeniden Okumak*, çev. D. Saraçoğlu, İstanbul: NotaBene.
- Fuchs, C. (2021b) *Enformasyon Çağında Marx Okumak: Kapital Cilt 1 Üzerine Bir Medya ve İletişim Çalışması*, çev. T. Özbek ve Ü. Keskin, Ankara: Koyusiyah.
- Freeman, C. ve F. Louçâ (2013) *Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine*, çev. O. S. Binatlı, İstanbul: İthaki.
- Fukuyama, F. (2011) *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Z. Dicleli, İstanbul: Profil.
- Gezmen, B. (2019) "Post-Enformasyon: Bilgi Toplumundan Veri Topluma", Erdem, M. N. ve N. Kocabay-Şener (der.), *"Post-İlar Çağında İletişim içinde"*, İstanbul: Literatürk, 423-449.
- Giddens, A. (1999) *İleri Toplamların Sınıf Yapısı: Marksist Yaklaşımın Eleştirisi*, çev. Ö. Baldık, İstanbul: Birey.
- Gidley, J. M. (2021) *Gelecek Çok Kısa Bir Başlangıç*, çev. M. Ç. Akyurt, İstanbul: İKÜ.
- Gorz, A. (1986) *Elveda Proletarya*, çev. H. Tufan, İstanbul: Afa.
- Gülbahar, A. N. K. (2018). *Bilgi Burjuvazisi: Bilginin Ekonomi-Politik Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Nika.
- Hazar, Ç. M. (2006) *Bilgi Toplumu*, Ankara: Turhan.
- Husson, M. (2013) *10 Derste Kapitalizm*, İstanbul: Habitus.
- Huws, U. (2018) *Küresel Dijital Ekonomide Emek: Siberiyanın Oluşumu*, çev. C. Şenesen, İstanbul: Yordam.
- İnal, E. Ş. ve N. Yayla (2019) "Post-Endüstriyalizm: Endüstriyalizmden - Post-Endüstriyalizme Dönüşüm", Erdem, M. N. ve N. Kocabay-Şener (der.), *"Post-İlar Çağında İletişim içinde"*, İstanbul: Literatürk, 155-185.
- İnan, K. (2012) *Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma*, İstanbul: İletişim.
- Kaczynski, T. J. (2019) *Sanayi Toplumu ve Geleceği*, İstanbul: Kaos.
- Kıyan, Z. (2015) "Dijital Kapitalizmin İletişim Alanındaki İzleri: Üretim, Dolaşım, Emek ve Tüketim Süreçleri", *Toplum ve Bilim*, 135: 27-56.
- Kızılçelik, S. (1996) *Postmodernizm Dedikleri*, İzmir: Saray.
- Koşar, A. (2017) *Negri, Sınıf ve Çokluk: Postmodern Özne Arayışının Eleştirisi*, İstanbul: Kor.
- Kumar, K. (2013) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. M. Küçük, Ankara: Dost.
- Lash, S. ve J. Urry (1987) *The End of Organized Capitalism*, Madison: The University of Wisconsin.
- Lenin, V. İ. (2019) *Emperyalizm: Kapitalizmin En Üst Aşaması*, çev. L. Özübek, İstanbul: Yazılama.
- Linebaugh, P. (2014) *Makine Kırıcılık: Ned Ludd ve Queen Mab*, çev. D. Esen, İstanbul: Otonom.
- Mahajan, S. (2018) *Antik Çağlardan Günümüze İcatların Öyküsü*, çev. G. N. Aral, İstanbul: Hep.
- Mandel, E. (1991) *Kapitalist Gelişimin Uzun Dalgaları*, çev. D. Işık, İstanbul: Yazın.
- Mandel, E. (2013) *Geç Kapitalizm*, çev. C. Badem, İstanbul: Versus.
- Marx, K. (2004) *Kapital – Birinci Cilt*, çev. A. Bilgi, 7. Baskı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2011) *Felsefenin Sefaleti*, çev. A. Kardam, İstanbul: Sol.
- Marx, K. (2011) *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve F. Engels (2013) *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

- Marx, K. (2017) *Hayalet Marx: Seçme Yazılar*, çev. G. Ateşoğlu vd., İstanbul: Ayrıntı.
- Marx, K. ve F. Engels (2018) *Komünist Manifesto*, haz. G. D. Görsev, İstanbul: Yazılama.
- Mason, P. (2019). *Kapitalizm Sonrası: Geleceğimiz İçin Bir Kılavuz*, çev. Ş. Alpogut, İstanbul: Yordam.
- Mattelart, A. (2012) *Gözetimin Küreselleşmesi: Güvenileştirme Düzeninin Kökeni*, çev. O. Gayretli ve S. E. Karacan, İstanbul: Kalkedon.
- McLuhan, M. ve Q. Fiore (2012) *Medya Mesajı, Medya Masajıdır: McLuhan'ın İzinde Medyayı Anlama Kılavuzu*, çev. İ. Haydaroglu, İstanbul: MediaCat.
- Mosco, V. (2015) "Marx 'Geri Dönüyor'", Çoban, S. (der.), *Medya ve Sol* içinde, İstanbul: Sel, 17-33.
- Moulier-Boutang, Y. (2011) *Cognitive Capitalism*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Munck, R. (2013). "The Precariat: A View from the South", *Third World Quarterly*, 34(5): 747-762.
- Nalçacı, E. (2017) "Bilim Tarihinin Neresindeyiz?", Nalçacı, E. (ed.), *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi* içinde, İstanbul: Yazılama, 11-41.
- Neal, L. ve J. G. Williamson (2021) *Kapitalizm II Kapitalizmin Yayılışı: 1848'den Günümüze*, çev. Ö. Zihnioğlu, İstanbul: İnkılap.
- Oğuz, H. (2001) *Küresel Kapitalizmin Tarihsel Sınırı ve İşçi Sınıfının Anatomisi*, İstanbul: Scala.
- Orhan, S. ve F. Savuk (2014) "Emek-Teknoloji-İşsizlik İlişkisi", *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 2(2): 9-24.
- Öngen, T. (2014) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Yordam.
- Özçetin, B. (2018) *Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller*, İstanbul: İletişim.
- Özoğlu, B. (2019) "Teknolojik İlerlemenin Ekonomi Politikası", *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2(1): 81-92.
- Parkan, B. (2020) "Bilişsel Kapitalizm ve Sosyal Emek", Ayyıldız E., Y. Ahi ve M. Açıkgöz (der.), *Marx 202: Bugünü Karl Marx ile Düşünmek* içinde, İstanbul: Belge, 147-167.
- Parlak, Z. (2004) "Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirilmesi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8): 95-125.
- Perez, C. (2009) "The Double Bubble at the Turn of the Century: Technological Roots and Structural Implications", *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 779-805.
- Pinçon, M. ve M. Pinçon-Charlot (2012) *Burjuvazinin Sosyolojisi*, çev. H. Turan Abadan, Ankara: Epos.
- Postman, N. (2013) *Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu*, çev. M. E. Yılmaz, Ankara: Sentez.
- Rifkin, J. (2021) *Üçüncü Sanayi Devrimi: Yanal Güç, Enerjiyi, Ekonomiyi ve Dünyayı Nasıl Dönüştürüyor?*, çev. P. Sıral ve M. Başekim, İstanbul: İletişim.
- Rostow, W. W. (1999) *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri: Komünist Olmayan Bir Manifesto*, İstanbul: Ötügen.
- Serter, N. (1997) *21. Yüzyıla Doğru İnsan Merkezli Eğitim*, İstanbul: Sarmal.
- Sevgi, H. (2021) "Dijital Kapitalizm ve Endüstri İlişkileri", Sevgi, H. (der.), *21. Yüzyıl'da Endüstri İlişkileri: Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği* içinde, İstanbul, NotaBene, 13-37.
- SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi (1996) *Politik Ekonomi Ders Kitabı - Birinci Cilt*, çev. İ. Yarkin, Ankara: İnter.
- Standing, G. (2014) *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. E. Bulut, İstanbul: İletişim.
- Sucu, İ. (2011) "Gözetim Toplumunun Karşı Ütopya Yüzü: İktidar Güçleri ve Ötekiler", *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2: 125-140.
- Şeptulin, A. P. (2017) *Marksist Leninist Felsefe*, çev. G. D. Görsev ve F. P. Arslan, İstanbul: Yazılama.
- Tekin, V. ve E. T. Ketin (2020) "Marksizm Bugün İletişim Bilimlerine Ne Söyler", Ayyıldız E., Y. Ahi ve M. Açıkgöz (der.), *Marx 202: Bugünü Karl Marx ile Düşünmek* içinde, İstanbul: Belge, 167-187.
- Telek, A. (2020) *Artık Hepimiz Prekaryayız: Tehlikeli ve Umutlu Gelecek*, İstanbul: NotaBene.
- Tilly, C. (2008) *Toplumsal Hareketler*, çev. O. Düz, İstanbul: Babil.
- Timisi, N. (2003) *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*, Ankara: Dost.
- Toffler, E. (2008) *Üçüncü Dalga: Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasik*, çev. S. Yeniçeri, İstanbul: Koridor.
- Topateş, H. (2018) *Çalışma Sosyolojisinde Dönüşümler: Sanayi Toplumu ve Sanayi Sonrası Toplum*, Ankara: Seçkin.
- Turan, V. (2017) "Karl Marx'ta Bölüşüm", *Politik Ekonomik Kuram*, 1(2): 143-167; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/388954>, indirilme tarihi: 22 Mart 2022.
- Ünal, A. Z. (2018) *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik: Olgular-Kavramlar-Kuramlar*, Ankara: Atf.
- Üşür, İ. (2021) "Teknoloji ve Tarih: Farklı Vizyon'lar Benzer Sonuçlar", Şahinkaya, S. ve A. A. Eren (der.), *Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji* içinde, Ankara: Dost, 39-73.
- Vatansever, A. (2013) "Prekarya Geceleri: 21. Yüzyıl Dünyasında Geleceği Olmayan Beyaz Yakalıların Rüyası", *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (4)2: 1-20.
- Wood, E. M. (2003) "Modernizm, Postmodernizm ya da Kapitalizm?", McChesney, R. W., E. M. Wood ve J. B. Foster (der.), *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişimin Politik Ekonomisi* içinde, Ankara: Epos, 39-67.

- Wriston, W. B. (1994) *Ulusal Egemenliğin Sonu: Teknoloji Devrimi, Nasıl Bir Yeni Dünya Düzeni Yaratıyor?*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Cep Düşün.
- Yanıklar, C. (2016) "Sınıfın Sonu mu? Sınıf Tartışmalarının Gidişatı", Sunar, L. (der.), *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde, Ankara: Matbu, 29-47.
- Yılmaz, H. (der.) (1993) *Eski Dünyadan Yeni Dünyaya: Amerikan Sosyal Bilimcilerin Gözüyle Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da Leninizmin Çözülüşü*, İstanbul: Hil.
- Yılmazer, M. (2005) "Sınıf Mücadelesinin Sorunları: Tarih ve Günümüz", *Yol Dergisi*, Şubat, 1-10.
- Yurtsever, H. (2006) "Komünizm, Devlet ve Çözülüş Üzerine Tezler", <https://gelenek.org/komunizm-devlet-ve-cozulus-uzerine-tezler/#easy-footnote-8-18839>, indirilme tarihi: 23 Mart 2022.
- Yücel, K. (1998) "Kapitalizmin Son Masalı: Bilgi Toplumu", <https://gelenek.org/kapitalizmin-son-masali-bilgi-toplumu/>, indirilme tarihi: 3 Ocak 2022.
- Yücesan-Özdemir, G. (2009) *Emek ve Teknoloji: Türkiye'de Sendikalar ve Yeni İletişim Teknolojileri*. Ankara: Tan Kitabevi.
- Zuboff, S. (2021) *Gözetleme Kapitalizmi Çağı: Gücün Yeni Sınırında İnsan Geleceği İçin Savaş*, çev. T. Uzunçelebi, İstanbul: Okuyan Us.